

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 35. årgang nr. 1 2015

- 4 Monumenter og stenbrud:
Gebel el-Silsilas arkæologi**
Maria Nilsson og John Ward

- 16 Brikker til et puslespil:
En thebansk grav
i Bankes-samlingen
i Kingston Lacy**
Lise Manniche

- 30 "Mennesket" bag
mennesket:
Det oldægyptiske
ka-begreb**
Rune Nyord

- 38 Osiris er opstanden!**
Lise Manniche

- 40 Boganmeldelser**

- 42 Akhnaton i Antwerpen**
Paul John Frandsen

- 47 Siden Sidst**
Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag.

Paul John Frandsen, mag. art.,
lektor emeritus ved TORS, Kø-
benhavns Universitet

Lise Manniche, mag. art, PhD,
tidligere ekstern lektor ved TORS,
Københavns Universitet

Rune Nyord, dr.phil., Carlsberg-
stipendiat ved McDonald Institute
for Archaeological Research
og Fellow på Christ's College,
Cambridge

Maria Nilsson, post-doc ved
Lunds Universitet og leder af
Gebel el-Silsila Epigraphic Survey
med *John Ward* som assisterende
leder og fotograf

ENGLISH ABSTRACTS

Monuments and Quarryscape: The archaeology of Gebel el-Silsila

Maria Nilsson and John Ward

An outline of work carried out at Gebel el-Silsila by a Swedish mission from the University of Lund from 2012-2015. It includes new discoveries such as rock stelae with unusual motifs, epipalaeolithic and other rock carvings and epigraphy, quarry marks and any evidence of quarrying techniques; a complete mapping of the entire area on the east and west banks; as well as a new

date suggested for the shrine of Horemheb.

Pieces of a puzzle: A Theban tomb in the Bankes Collection at Kingston Lacy

Lise Manniche

Through the writings and drawings of early travellers, four fragments of wall-paintings at Kingston Lacy, brought to the England in 1821, have been established to come from one 18th dynasty tomb in the Theban necropolis. Although the owner's name is no longer extant certain details in the descriptions of the

intact tomb when first discovered may give a clue to his identity.

The 'Man' behind the Man: The ancient Egyptian concept of the ka

Rune Nyord

The ka has been subject to many different interpretations over the years. By re-examining a variety of textual evidence the author attempts to define the all important role of the ka as the potential essence of a human being and, at the same time, as a manifestation of man's personal make-up, i.e. as being an independent as well

as an integrated part of him. The ka is thus a decisive factor in the ongoing process of creation which determines the behaviour of a person every day of his life.

Osiris is arisen!

Lise Manniche

A re-evaluation of the role of shabti-figures.

Akhnaten at Antwerp

Paul John Frandsen

An account of a recent performance of Philip Glass' Akhenaten at Opera Vlaanderen.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
TORS

Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@mannique.org

Bestyrelse

Pia Adamsen (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Bo Dahl Hermansen
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)
Else Steenberg

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Detalje af klippestele fra Gebel
el-Silsila øst. Foto The Gebel el-
Silsila Epigraphic Survey.

Redaktionelt

Mange turister har mulighed for at beskue Gebel el-Silsila, når de sejler på krydstogtsruten mellem Luxor og Aswan, men det er de færreste, der kommer i land her, hvor klipperne på øst- og vestbredden når helt ned til Nilen og gør den ganske smal. På vestbredden åbner der sig huller i klippen, der faktisk er helligdomme med både tekster og billeder i, og på østbredden ser man et skår, der står som en høj port ind til selve det område, hvor der i mere end 1000 år blev brudt sandsten til de store templer i bl. a. Theben, Edfu, Kom Ombo og Philæ. Uden for turistens synsfelt sidder på en nordvæg på østsiden den stele, der fortæller om hvordan Akhnaton i begyndelsen af sin regering fik brudt de titusinder af små *talatat*-blokke, der skulle anvendes til hurtigt rejsning af templer for hans nye solskivegud.

Stenbruddet strækker sig over intet mindre end 5 km langs floden, og dette store område er en ekspedition fra Lunds Universitet gået i gang med at kortlægge. Maria Nilsson er leder af ekspeditionen, og hun præsenterer her nogle af de resultater, der foreløbig er opnået. Mange forskere er involveret i arbejdet, da materialet er uendeligt varieret fra forhistoriske helleristninger til dynastiske stenbrudsmærker, graffiti fra Mellemste Rige til romertiden, talrige steler og alt, hvad der involverer spor af stenbrydningsteknik. Nye hjælpemidler har endda gjort det muligt at genoverveje dateringen af den oprindelige ophavsm/k til det, vi kender som Horemhebs speos.

Redaktøren fortæller om en thebansk privatgrav, som hun ganske vist har behandlet tidligere, men som er kendt af de færreste. Ud fra fire fragmenter af vægmalerier på godset Kingston Lacy i det sydlige England kan man rekonstruere en hel grav, hvis man vel og mærke nærlæser beskrivelser af den, spredt i beretninger fra de tidlige rejsende i Ægypten (dvs. inden 1821), der rent faktisk var inde i graven, inden den blev berøvet sin udsmykning og senere forsvandt under sandet. Hun giver også et bud på, hvem den gamle ægypter var, der skulle ligge i den.

Rune Nyord har givet sig i kast med et begreb, som de fleste kender navnet på men har vanskeligt ved at definere mere præcist: en *ka*. Her får vi de forklaringer, der er blevet givet i tidens løb, men der fokuseres især på det problem, at denne *ka* på samme tid er et med og adskilt fra sit menneske. Ægypterne har sikkert ikke set det som noget ud over det sædvanlige – der var jo mange tilsyneladende inkompatible begreber at tage stilling til den gang! Artiklen giver os andre nogle redskaber til at prøve at følge med.

Et håndgribeligt redskab til at gøre en forskel i den store sammenhæng var ægypternes *shabti*-figurer, som i et kortere bidrag får en uddybende fortolkning, oprindelig foreslået af Christiane Desroches Noblecourt for en snes år siden, men ikke almindelig kendt. Endelig har Paul John Frandsen være til opera i Belgien, hvor han oplevede en ny fortolkning af Phillip Glass' fortolkning af Akhnatons fortolkning af sin egen rolle i sit solskiveunivers.

LM

Vi ønsker at rette en tak

til redaktøren af *Papyrus* for at opfordre os til at skrive denne artikel. Tak skyldes også SCA/MSA's permanente komité for at give ekspeditionen tilladelse til at arbejde i Silsila samt inspektoraterne i Kom Ombo med generaldirektør Abd el-Menum og ligeledes generaldirektøren i Aswan Nasr Salama. Det arkæologiske arbejde (2012-2015) blev muliggjort af generøs støtte fra de følgende institutioner: Vitterhetsakademien (Enboms stiftelse), Kungliga Vetenskapsakademien, Crafoordska stiftelsen, Helge Ax:son Johnsons Stiftelse, Magnus Bergvalls Stiftelse, Stiftelsen Lars Hiertas Minne, Birgit og Gad Rausings Stiftelse, Gunvor och Josef Anérs stiftelse og Vetenskapsrådet. Vi ønsker naturligvis også at takke alle medlemmerne af vores ekspedition, uden hvem der ikke ville være nogen resultater!

Alle fotos tilhører The Gebel el-Silsile Epigraphic Survey.

Maria Nilsson og John Ward

Artiklen er oversat fra engelsk af Lise Manniche.

Monumenter og stenbrud:

Gebel el-Silsilas arkæologi

Når man i dag sejler på Nilen mellem Luxor og Aswan, kan man på afstand beskue de mange prægtige monumenter, der er hugget i klipperne på begge sider af floden ved den lokalitet, der nu kendes som Gebel el-Silsila (nedenfor forkortet til Silsila) [fig. 1]. De gamle ægyptere kaldte stedet *Kheny* "Ro-stedet" eller *Pa mu wab*, "Det Rene Vand". Romerne kendte det som Silsilis, hvilket af araberne blev forvandlet til Gebel el-Silsila, "Kædebjerget".¹

1 F. eks. M. Smith, 'Gebel el-Silsila' i K. Bard (red.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London 1999, s. 394-397. En artikel af A. Kucharek i *UCLA Encyclopedia of Egyptology* kan downloades her: <https://escholarship.org/uc/item/2x73c8bz>

Fig. 1 De mange speos'er i Gebel el-Silsila vest.

koncession og dens arbejde, men først og fremmest vil vi fokusere på nogle af de nyeste fund og på hvilken betydning de har for ændringer i stedets kronologi.

Udgravningskoncessionen

“The Gebel el-Silsila Epigraphic Survey” er et interdisciplinært svensk projekt, der har til formål at studere og dokumentere alle arkæologiske levn i området. Det består af deltagere fra flere europæiske lande, USA og Ægypten og specialister inden for oldtidens historie, ægyptologi, arkæologi, geologi, keramik, topografi, islamisk epigrafi, digital arkæologi og forhistorie. Holdet har arbejdet i 1½-2 måneder hvert forår og efterår siden 2012, hvilket har resulteret i betydelige fremskridt på forskellige forskningsområder.² For nylig er der givet tilladelse til at rydde sand og skærver i udvalgte områder, hvilket betyder at ekspeditionen står foran en ny og skelsættende fase i arbejdet med at dokumentere Silsila.

Monumenterne

Siden Napoleons tid har stedet været kendt for sin smukke natur, sine massive sandstensbrud såvel som sine mange monumenter, heriblandt steler fra Nye Rige, kapeller, gravnicher og det speos (klippetempel), der tidligere er blevet tilskrevet kong Horemheb.

Cenotafer

På vestbredden af Nilen ligger 32 cenotafer (skingrave), kapeller og tomme grave spredt ud over et

- 2 Se f. eks. P. Martinez, ‘Une commande royale pour le Ramesseum : une stèle inédite de Ramsès II au Gebel el-Silsileh’, *Memnonia* XX, 2009, s. 133-172; M. Nilsson, ‘Solar symbolism in Gebel el Silsila’, *Ancient Planet*, 3, 2012, s. 50-62; M. Nilsson, ‘Pseudo script in Gebel el Silsila – preliminary results of the epigraphic survey 2012’, *Current Research in Egyptology* XIV, Oxford 2014, s. 122-141; M. Nilsson, ‘Quarry marks in Partition B, Main Quarry at Gebel el Silsila: Remarks on their meaning and function’, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 39, 2014, s. 139-178; M. Nilsson og A. Almasry, ‘Quarrying for Claudius, protected by Min: Reflections on a small quarry in Gebel el Silsila East’, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 22, 2015, s. 87-110; M. Nilsson og J. Ward, ‘Surveying the sandstone quarries of Gebel el Silsila’, *KMT* 25:3, 2014, s. 34-43; J. Ward og M. Nilsson, ‘Mallets, chisels, sledges and boats: the art of quarrying at Gebel el Silsila’, *Current Research in Egyptology* XV, Oxford 2015, s. 59-72. Se også en notits i *Papyrus* 34/2 2014, s. 46.

Det moderne navn er formodentlig baseret på en lokal legende, der beskriver hvordan en kæde blev spændt ud mellem de to bredder for at standse forbisejlende skibe og afkræve dem en afgift. Vi befinder os i Øvreægypten, nærmere bestemt mellem de kendte byer Edfu og Kom Ombo. Hvor Nilen når sit smalleste punkt mellem klipperne ligger Silsila, delt i to af floden. Vores udgravningskoncession strækker sig over 30 km² på begge sider af Nilen og inkluderer den landsby mod nord, der i dag hedder Nag el-Hammam. Silsila var den vigtigste kilde til nubisk sandsten, en beige-grå fin- til mellemkornet sten, der blev brudt fra det 18. dynasti og gennem alle de følgende perioder. Vi vil her præsentere Silsilas monumenter og stenbrud samt den nuværende

stort område, der udfolder et malerisk sceneri for turister på krydstogt, et ideelt eksempel på det gamle Ægyptens skønhed. Disse cenotafer hugget ind i klippen blev alle udført i det 18. dynasti, fortrinsvis i dets første del.³ De, der er interesserede i netop denne periode, vil kunne finde glimrende eksempler på relieffer i disse monumenter, udført på et tidspunkt hvor Hatshepsut og Tuthmosis III stadig blev afbildet lige, selv om dronningens navn og mindet om hende for længst var udraderet. Cenotaferne blev udhugget for mænd og kvinder af eliten, som havde en eller anden forbindelse med Silsila i en sådan grad, at de ønskede efter døden at kunne mindes i en helligdom, der supplerede deres grav i de thebanske klipper, hvor deres mumie var begravet. Derfor kommer det ikke som nogen overraskelse, at også Hatshepsuts kendte vesir og arkitekt Senmut fik et kapel udført i klipperne ved Silsila.

Da man i det 18. dynastis tempelbyggeri fra at have brugt kalksten gik over til sandsten, medførte

3 R. Caminos og T.G.H. James, *Gebel es-Silsilah*, vol. 1: *The Shrines*, London 1963.

Fig. 2

Sandstensbruddene i Gebel el-Silsila øst.

det, at mange embedsmænd og håndværkere kom til Silsila for at bryde den sten, der skulle anvendes til disse monumenter [fig. 2]. For den moderne forsker er det svært at fatte: at bryde sten er et tung og slidssomt arbejde, men for oldtidens ægyptere rummede bjergmassiver en urkraft, som det også symbolsk afbildes i de typiske scener med kogudinden Hathor, der træder ud af de thebanske klippebjerge, afbildet i mange af gravene der.⁴

En (upubliceret) MA-afhandling om de tilhørende statuer er blevet udarbejdet af Andrea Kucharek. Meget arbejde mangler dog stadig at blive gjort, og den nuværende arkæologiske ekspedition har sat sig for at gen-dokumentere og udgive disse monumenter i deres helhed, og yderligere inkludere et omhyggeligt studium af senere (og samtidige) graffiti, nuværende bevaringstilstand, arkitektoniske forhold og nogle nye detaljer, der blev opdaget under arbejdet i 2014.

4 Også afbildet i Dødebogen kap. 186 f. eks. A. Niwinski, *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyrus of the 11th and 10th Centuries B.C.* (OBO 86), Freiburg 1989, s. 140.

Fig. 3 Den karakteristiske stenblok på vestbredden.

Fig. 4 Nilsteler på vestbredden.

Stelerne

Som cenotaferne breder sig i klipperne i Silsila gør også stelerne det. Snesevis af dem er ubeskrivne, heriblandt de senere romerske *tabulae ansatae* ("tavler med håndtag"), men blandt de udsmykkede mindesmærker er de prægtige såkaldte Nil-steler, der findes på den sydlige del af vestbredden, nær den karakteristiske klippeformation, der er blevet gengivet i tegninger af kunstnere og tidlige rejsende siden Napoleons dage [fig. 3]. Disse steler, hvoraf der findes mere end et dusin, omhandler tilbedelse af Nilen og dens overflod personificeret i guden Hapi, og de beskriver både manuelt og religiøst arbejde udført i ramessidetiden [fig. 4]. Skønt både fagfolk,

kunstnere og tidlige rejsende alle har udgivet dele af disse monumenter,⁵ findes der stadig ikke en fuldstændig publikation af dem. Derfor har ekspeditionen uddelegeret dette arbejde til PhD-studerende Moamen Saad, hvis afhandling vil blive ledsaget af 3D rekonstruktioner. Dette vil inkludere en digital gendannelse af monumenterne, som de oprindeligt så ud, inden de gik itu og faldt fra hinanden, sandsynligvis som følge af en naturkatastrofe i oldtiden.

Blandt andre kendte steler i Silsila er Stele 100, som i detaljer beskriver en stenbrudsekspedition under Sheshonk I [fig. 5],⁶ to steler udført under Seti I, der begge omhandler aktiviteter i stenbruddet⁷ samt en unik og nyligt publiceret stele på øst-

5 Nogle af de tidligste var F.L. Norden, *Travels in Egypt and Nubia* (Bind 1), London 1757, pl. cxxiii og V. Denon, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte*, Paris 1802, pl. 76.

6 R. Caminos., 'Gebel es-Silsilah No. 100', *Journal of Egyptian Archaeology* 38, 1952, s. 46-61.

7 Omtalt men ikke gengivet af P. Brand, *The Monuments of Seti I: Epigraphic, historical and art historical analysis* (Probleme der Ägyptologie 16), Leiden 2000, s. 262-265.

Fig. 5 Stele 100 om Sheshonks ekspedition.

bredden fra Ramesses II's tid [fig. 6, 7 og omslaget].⁸ Denne sidstnævnte blev fundet så sent som i 2008 af ekspeditionens epigraf Philippe Martinez, og den er enestående på grund af sin illustration på den tilstødende væg, der afbilder de forskellige faser af stenbrydning. Øverst i venstre hjørne ses en del af klippen dækket af stilladser, fulgt (fra venstre mod højre) af stenhuggere med hammer og mejsel, formanden, en læge der tilser en skadet arbejder, transport af en stele med buet overkant på en slæde, trukket af arbejdere ned ad en rampe mod en pram, der ligger ved en landingsplads ved floden. Denne bemærkelsesværdige scene er den eneste eksisterende afbildning fra faraonisk tid af brydningsprocessen, og den udgør dermed et uvurderligt kildemateriale.

Det var imidlertid opdagelsen af en lille stele, der for nylig nåede de internationale nyheder [fig. 8]. Den sidder på en lodret, vestvendt klippevæg og afbilder en uidentificeret farao, der ofrer til Amon-Ra og Thoth, en enestående kombination, da de to guder sjældent afbildes som par. Deres relation her kan skyldes en måneorienteret kult ved Silsila, et emne som holdet netop er i færd med at udforske, og som kan have forbindelse med nylige fund i speos'et på vestbredden. Alle tre figurer er i dårlig stand, men man kan dog se Amon-Ras krone med de dobbelte fjer og den ibishovede Thothes måne-

Fig. 6 Ramesses II's illustrerede beretning om stenbrydning som den blev fundet på østbredden.

Fig. 7 Hele sektionen med brydning og transport af sten samt den ansvarlige embedsmand, der tilbyder kongens kartoucher.

Fig. 8 Stele med Amon-Ra og Thoth.

skive. Kongens offergave ses ikke længere. Den del af indskriften, der kan tydes, udgøres blot af guderne titler: "Amon-Ra, gudernes konge, herre over [...]" og "Thoth, dobbelt stor, Herre over [...]". Den bevingede solskive (smykket med to uræi) er "Herre over De To Lande, ham fra Behedet (Horus i Edfu)". Teksten omkring kongens person er begrænset til "Herre over De To Lande", fulgt af en kartouche og et kort epitete. Kongetitlerne og kartouchen er dårligt bevaret. Hvor vores indledende undersøgelse pegede på en datering til et senere dynasti, anser vi den nu for at være samtidig med monumenterne fra det tidlige Nye Rige.

Klippetemplet (speos)

"Horemhebs speos", som det oftest kaldes, er et andet monument i Silsila, der allerede er udgivet. Caminos udførte facsimilekopier af scenerne og de hieroglyfiske tekster på væggene i denne lille helligdom. Med hans død blev dette planlagte andet bind om Silsila forsinket, og det var først for relativt nyligt, at Christina Thiem udgav den epigrafiske del som en del af sine PhD-studier.⁹ Speos'et er udfor-

⁸ Martinez 2009.

⁹ Andrea-Christina Thiem: *Speos von Gebel es-Silsileh. Analyse der architektonischen und ikonographischen Konzeption im Rahmen des politischen und legitimatorischen Programmes der Nachamarnazeit*, Wiesbaden 2000.

Fig. 8 Stele med
Amon-Ra og Thoth.

Fig. 9 Den vestlige væg i “Horemhebs speos”,
udført oven på udsmykning fra Hatshepsuts
tid, fotograferet af P. Martinez.

Fig. 10 Scenen med obeliskprammen indteg-
net af Martinez.

met som en T-formet helligdom med nicher og separate kapeller langs indervæggene, og dets udsmykning daterer sig til Horemhebs, Ramesses II's og til sidst Ramesses III's regering.

Det siges, at en epigrafs arbejde aldrig er afsluttet, for der er altid nyt at se og forstå, når man undersøger tingene igen. Dette gjaldt også speos'et, hvor Philippe Martinez har arbejdet i de seneste sæsoner og udført en omfattende dokumentering af helligdommen i både analog og digital form. Formålet med at tage dette arbejde op igen er først og fremmest at bearbejde materialet med mere moderne, teknologiske redskaber, som åbner mulighed for at notere detaljer skjult for det blotte øje, der bliver levende med en anden lyssætning og med brug af fotogrammetri. Resultaterne har indtil nu været forbløffende. En af de vigtigste opdagelser var en scene udført oven på en tidligere, der blev usurperet eller sågar udraderet og dækket af den nye [fig. 9 og 10]. Den gamle scene viser obelisker, der transporteres på en stor lastpram. Fragmenterne af det tidligere motiv, der kom til syne under Martinez' arbejde, afslørede et stort fartøj i vandet (angivet med bølger) med firkantede åbninger til årerne, folk på dækket og spidsen af en, eller måske to obelisker anbragt i vandret stilling. For dem der kender til skibe fra faraonisk tid, findes der kun en tilsvarende scene, og det er den i Hatshepsuts dødetempel i Deir el-Bahari [fig. 11]. Dermed må vi skubbe dateringen

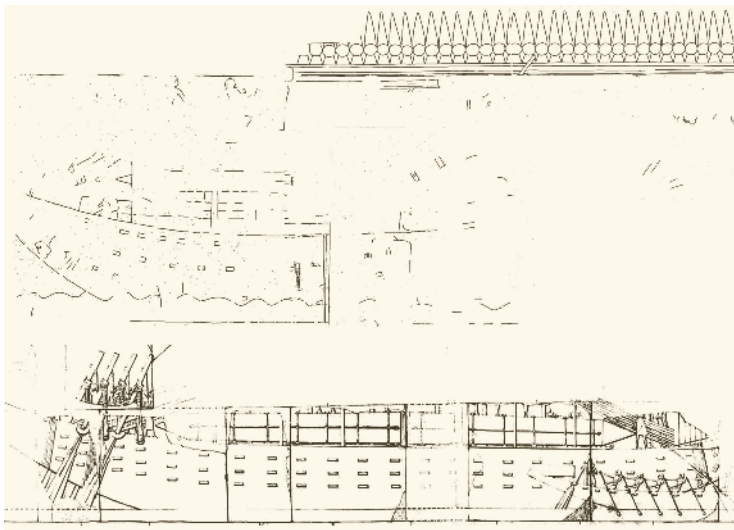

Fig. 11 Obeliskprammen i Gebel el-Silsila sammenlignet med Hatshepsuts obeliskpram i Deir el-Bahari. Tegning af P. Martinez.

af speos'et tilbage til det tidlige 18. dynasti, og følgende er det ikke længere korrekt at kalde det for "Horemhebs speos". Andre kunstneriske og arkitektoniske detaljer i sanktuaret vidner om restaureringsarbejde og udsmykning udført i Tutankhamons regering. Alle disse nye fund med samt senere graffiti er i skrivende stund ved at blive bearbejdet af Dr. Martinez og ekspeditionen.

Stenbruddet

Ud over alle disse prægtige monumenter rummer Silsila det, man kan kalde for stedets signatur: et af Ægyptens største stenbrud, der strækker sig 2,5 og 5 km på henholdsvis øst- og vestsiden af Nilen (inklusive Nag el-Hammam mod nord). Stedet frembyder eksempler på udvinding fra overfladen, underjordiske gallerier og vertikale klippevægge, der dannes ved stenbrydning i trin i op til 40 meters højde.¹⁰ Alt i alt har ekspeditionen registreret 104 stenbrud, 52 på hver bred fra nord til syd, hvor hver enkelt af de større er blevet underopdelt, og yderligere stenbrudsfacader (den lodrette, bearbejdede klippevæg) og synligt, epigrafisk materiale [fig. 12].

De store sandstensklipper giver os en enestående indsigt i brydningsteknik, udtagning og transport af brudte blokke, der senere blev til så mange øvre-ægyptiske templer og kapeller. Bevarede indskrifter vidner om en hel stribe ekspeditioner til Silsila,¹¹ begyndende med det tidlige 18. dynasti, gennem Nye Rige til Sentiden til det pludselig ophører under kejser Claudius.¹² Imidlertid beskriver graffiti med navne og titler en eller anden form for aktivitet i Silsila allerede i det 11. dynasti, hvor Silsila omtales

¹⁰ Ward og Nilsson 2015.

¹¹ Se f. eks. Caminos 1952.

¹² Nilsson og Almasly 2015.

Fig. 12 Hovedstenbruddet kortlægges.

som "det sydlige stenbrud".¹³ Fund af bevarede stenbrud fra Mellemste Rige i Silsila er dog meget begrænsede, og pga manglen på sandstensbygninger/-fundamenter fra denne tid kan behovet for sandsten have været et ganske andet end senere. I stedet viser keramisk og epigrafisk materiale fra Nye Rige¹⁴ et rigt mål af travlhed i stenbruddene for at dække behovet for byggeri under kongerne ved navn Tuthmosis og Amenhotep og senere de ramesidiske herskere.¹⁵ På grund af denne øgede byggeaktivitet i Øvre-ægypten og skiftet fra kalksten til sandsten er der tale om intet mindre end en eksplosion i udnyttelsen.¹⁶

Siden 2012 har John Ward og Maria Nilsson i samarbejde med geologen James Harrell dokumenteret og katalogiseret de forskellige, arkæologiske vidnesbyrd, der oplyser om hele arbejdsgangen med

¹³ Upubliceret feltrapport til SCA/MSA 2013.

¹⁴ Ward og Nilsson 2015.

¹⁵ F. eks. D. Arnold, *Building in Egypt*, New York 1991, *passim*.

¹⁶ F. eks. D. Klemm, D. og R. Klemm, R., *Stones and Quarries in Ancient Egypt*, London 2008, s. 180-190.

at bryde og transportere sten i oldtiden, heriblandt detaljer omkring render, blokstørrelse, spor efter værktøj, spor af løftestænger og kiler (eller hvilke som helst andre spor af lignende værktøj), rebhuller, fodhuller, pælehuller, ramper, kajanlæg og andre fysiske oplysninger om stenbrydning i oldtiden. Det kan synes uvæsentligt for en lægmand, men sandheden er, at vi kun ved ganske lidt om hele processen med at forberede, udføre, løfte og transportere de blokke, der endte på de indviede områder, hvor de udgjorde skelettet af et tempel. Det er grunden til, at hver enkelt centimeter af stenbruddet fotograferes i forskelligt lys, på forskellige tidspunkter af dagen og endda på forskellige årstider, og professionelle stenhuggere er blevet spurgt til råds. Selv om arbejdet stadig står på, er det blevet fastslået uden nogen tvivl, at en revision og opdatering af den kronologi, der tidligere blev foreslået af Klemm og Klemm (2008), er yderst påkrævet.

Ud over at være et sted, hvor man hentede stenblokke, rummer Silsila adskillige lokale værksteder [fig. 13], administrative bygninger, hytter og læskure, stier, ramper, depoter og helligdomme. For eksempel har vi lokaliseret omkring 25 lejre omsluttet af sten-

Fig. 13 En vædder skitseret i en stenblok i et værksted.

gærder, nogle med indtil 28-30 individuelle hytter. Hvis vi tager hovedstenbruddet som et eksempel (da det pt er ved at blive forberedt til udgivelse og har været genstand for intensiv udforskning siden 2012), er det med sine næsten 50.000 m² det største stenbrud på østbredden og det rummer i alt 64 stenbrudsfacader, som vi har opdelt i 7 sektioner (det er med andre ord en massiv kløft hugget ind i den oprindelige klippe af de gamle stenbrydere, med samt alt det de efterlod). Det har ni ramper, fem lejre med 54 gærder og indtil nu 7000 potteskår. Yderligere rummer det en enorm mængde epigrafisk materiale: 3185 billedgraffiti/stenhuggermærker og 487 tekster, som er ved at blive gjort klar til udgivelse.

Græsk-romersk epigrafi

I begyndelsen fokuserede projektet på det græsk-romerske materiale på facaden af stenbruddet på østbredden. Første opgave var at dokumentere alle graffiti med tekster og billeder i hovedstenbruddet, fulgt af andre romerske stenbrud, som var hugget og indridset af arbejderne, efterhånden som brydningen skred frem og arbejdet bevægede sig ned ad de undertiden 40 m høje klippesider. Det tekstemateriale, der blev registreret af ekspeditionen, overgår i betragteligt omfang det udvalg af tekster, der blev publiceret af Preisigke og Spiegelberg (1915), Petrie (1888) og Bernand (1989). Lad os tage stenbruddets nordlige korridor som et eksempel: Preisigke og Spiegelberg publicerede 15 græske og demotiske indskrifter, hvor det nuværende hold samlede i alt

Fig. 14 Alter med “horn”.

55 tekstgraffiti (og dermed tilføjede yderligere 40 indskrifter). I alt blev 487 indskrifter fundet i hovedstenbruddet, inkl. 155 græske, 1 latinsk, 330 demotiske og 1 pseudotekst. Hertil kan føjes næsten 200 tekster fra et tidligt romerske stenbrud på østbredden, hvilket udgør op imod 700 indskrifter alene på østbredden.

Demotisk var en mere udbredt skriveform. De overgår græske indskrifter med næsten 75 og udgør dermed 25% af det totale antal tekster. Disse graffiti blev nedfældet af arbejdere, embedsmænd, ekspeditionsledere eller måske skrivere og præster, der var udpeget til at bryde sten eller have opsyn med bygning eller renovering af templer, kapeller, pyloner og porte i Øvreægypten. Teksterne stammer fra den tidligste romerske kejsertid, hovedsagelig Augustus og Tiberius (ca. 2 f.Kr.-36 e. Kr.). Størstedelen af indskrifterne kan kategoriseres som tilbedelser, såsom “tilbedelse (udført af) NN (navn)” eller “måtte hans navn forblive her...”, og en anden stor tekstgruppe optræder som enkle navnegraffiti eller signaturer. Undertiden giver teksterne mere detaljerede oplysninger om ophavsmandens profession, bl.a. titler som “smed”, “skipper”, “sjakbajs” eller “chef/opsynsmand”, eller vi har navne på guddomme,

som man viede en indskrift til, f.eks. Isis, Min, Amon, Hathor, Horus, Montu o.s.v.¹⁷ Guder omtales også som lokale skytguder eller beskyttende “dæmoner” i forskellige stenbrud i tekster såsom “... i Amons stenbrud...”. Endvidere foreligger der indskrifter, der giver vigtige oplysninger om datering, som for indeværende begrænser sig til Augustus’, Tiberius’ og Claudius’ regeringstid. Overordnet set tegner disse indskrifter et billede af det daglige arbejde i stenbruddet, de besøgendes sociale status, økonomiske situation og religiøse tilhørsforhold.

En endnu mere prominent opgave at tage fat på ligger i en række indgraverede tegn fra græsk-romersk tid, almindeligvis kendt som stenhuggermærker eller pseudoscript. Emnet udforskes nu i projektet “Pseudoscript in Gebel el-Silsila. A query into quarry marks, characters, codes and magic”, sponsoreret af det svenske forskningsråd. Indtil nu er i alt omkring 5000 tegn blevet registreret i Silsila.¹⁸ Et omfattende katalog over sådanne tegn har ikke

17 Nilsson og Almasy 2015.

18 For publicerede resultater om stenbrudstegn indtil nu se Nilsson 2012; Nilsson, ‘Pseudo script’ 2014; Nilsson, ‘Quarry Marks’ 2014; Nilsson og Almasy 2015; Nilsson og Ward 2014.

Fig. 15 Skitse af brydning af obelisk.

Fig. 16 Forskellige stenbruds-tegn.

tidligere foreligget, men Spiegelberg og Preisigke udgav dog et begrænset udvalg i 1915.

Disse tegn, der som regel måler mellem 10 og 175 cm (*sic!*), blev omhyggeligt indhugget med en metalmejsel. De findes som enkeltstående tegn, men ses hyppigere på række eller i grupper overalt på klipperne og i alle verdenshjørner. I form og stil kan de sammenlignes med egentlige billeder såsom altre med horn [fig. 14], offerborde, våben (harpuner, træforke etc.), blomster, arkitektoniske elementer, pyramider, obelisker, kosmiske fremstillinger eller abstrakte mønstre, geometriske figurer (timeglas, hagekors, cirkler etc.), dyr, menneskelignende figurer, men også hieroglyfiske tegn og græske og kariske bogstaver mm.

Så hvad var formålet med disse tegn, og hvad var de beregnet på at kommunikere? Først og fremmest kan vi konkludere, at flere funktioner og betydninger kan have eksisteret samtidig. For eksempel kan nogle tydes som identitetstegn, men på samme tid kunne de fungere som en indikation af, hvordan arbejdet skred frem. Andre har at gøre med brydningsprocessen og er sat for at vise arbejdets forløb i højden og bredden. Nogle eksempler kunne fortolkes som angivelser om transport, da de sidder på tilhuggede blokke, men der er for få til at man kan konkludere noget. Endvidere er der eksempler på

tekniske tegninger, der illustrerer hvordan man skulle bryde og transportere blokke [fig. 15].¹⁹ Endnu en gruppe stenbrudstegn afbilder tydeligvis templeinventar [fig. 16] såsom offerborde og altrene med horn, og de havde måske en mere symbolsk betydning. De kunne dog også i tilgift indikere det endelige produkts udformning. På samme måde kunne afbildninger af både, der var indridset ved siden af en tilbedelsestekst, være et udtryk for en religiøs holdning, men samtidig var en pram uundværlig til transport af de udtagne blokke.

For yderligere at komplicere begreberne findes der en gruppe tegn som f.eks. harpuner, krukke, lotusblomster, situlae etc., der kunne være en forkortet skrivemåde for en guddom, lokale beskyttere eller dem, der holdt til i et bestemt stenbrud.²⁰ Og så er der tegn, som folk i oldtiden kan have taget som metaforiske, "magiske" eller med en eller anden religiøs betydning.²¹ Dette inkluderer en ganske stor gruppe tegn såsom altrene med horn, offerborde, obelisker, træer, Horusøjne, situlae, wasceptre, kosmiske billeder osv., hvortil kan føjes flere menneskelignende figurer og guddomme.

De væsentligste problemer ved at fortolke billedgraffiti ligger i det store udvalg og indhold, og at de ofte er vanskelige at datere. Og selv om vi kan identificere den afbildede genstand, er det svært at forstå den egentlige mening. Dette gælder især hvis vi ser på de stenbrudsmærker, hvor et tegn kan have et

19 Nilsson, 'Pseudo script' 2014 s. 138 med fig. 10.19.

20 Nilsson, 'Pseudo script', 2014; Nilsson, 'Quarry marks', 2014; Nilsson og Almasy 2015.

21 Nilsson, 'Pseudop script', 2014.

symbolsk budskab såvel som en praktisk funktion. Vi arbejder derfor på at besvare de mest almindelige spørgsmål, som alle epigrafer stiller sig selv: Hvornår, hvorfor og af hvem? Hvornår blev de lavet? Hvorfor blev de udført og sat på et bestemt sted? Og naturligvis: hvem gjorde det? Når alt kommer til alt kan billedgraffiti, bedre end tekster, give os et godt indblik i almindelige menneskers liv, både blandt arbejderne og dem, der besøgte stedet, og de kan bidrage til en forståelse af stedet og dets generelle funktion. Vi skal i hvert fald anse dem som lige så vigtige som de mere utvetydige tekstgraffiti.

Dynastiske graffiti

Registreringen af graffiti som helhed omfatter både billeder og tekster, og det var spændende at finde adskillige indskrifter og fremstillinger, der som nævnt beskriver ekspeditioner til Silsila i Mellemste Rige, deriblandt tre kartoucher med Senwosret III (navn og tronnavne), anbragt ved siden af hans vesir Samonts navn. Den geografiske placering af teksterne fra Mellemste Rige tyder på aktivitet i det 11. dynasti i Silsila Vest, hvor indskrifterne fra det 12. dynasti er koncentreret længere mod syd.²² De fleste graffiti (flere hundrede) stammer dog fra Nye Rige.

Brugen af graffiti (hieratiske og hieroglyfiske tekster) intensiveres i løbet af Nye Rige, hvilket naturligvis hænger sammen med den tids store byggeaktivitet og dermed følgende efterspørgsel efter byggematerialer. Herskere og embedsmænd har efterladt os små stikord her og der om hvilken konge, der brød sten hvor og til hvilken bygning. Blandt disse har vi registreret en kort indskrift viet til Ptah og navne på den embedsmand, præst eller skriver, der havde opsyn med arbejdet. Disse indskrifter giver os en relativ kronologi for stenbruddene.

Registrering af helleristninger

En overordnet undersøgelse af billeder hugget i klipperne, påbegyndt i 2013, udgør endnu en vigtig del

Fig. 17
Eksempel
på epi-
palæolitiske
motiver.

af feltarbejdet. I nyere tid har Silsila lagt navn til en epipalæolitisk alder: den silsiliske, der er lokaliseret i den nordlige del af Kom Ombo-sletten, men inden efteråret 2013 var der ikke gjort fund, der hang sammen med dette forhistoriske materiale. Siden da og med udgangspunkt i registreringen af helleristningerne kan ekspeditionen nu bekræfte, at epipalæolitisk indflydelse også kan ses i klippekunsten. I betragtning af at Silsila er blevet beskrevet som så godt som støvsuget for forhistorisk kunst,²³ må man sige, at de omkring 60 lokaliteter fundet indtil nu tydeligt slår fast, at området var et af de tidligt bosatte steder i Ægypten på linje med el-Hosh, Qurta, Kubbaniya og Wadi abu Subeira.

De tidligste eksempler på klippekunst fundet indtil nu, den epipalæolitiske, hører til slutningen af den sidste istid omkring 8500-6500 f.Kr., svarende til komplekse jæger-samler-grupper.²⁴ Klippekunsten er karakteristisk mht stil, størrelse, teknik og patina med udprykkede eller hamrede figurer i stedet for udhuggede [fig. 17]. Epipalæolitisk lokaliteter befinder sig forskellige steder fra nær vandet til toppen af plateauet, hvilket kunne tyde på et mobilitetsmønster inden for selve området med en mere sik-

22 Graffiti fra Mellemste Rige er også påpeget af J. Osing, 'Les graffiti de l'Ancien et du Moyen Empire au Gebel el-Silsila' i A. Gasse og V. Rondot (red.), *Séhel entre Égypte et Nubie: Inscriptions rupestres et graffiti de l'époque pharaonique: Actes du colloque international, 31 mai – 1er juin 2002*, Université Paul Valéry, Montpellier, Montpellier 2004 s. 3-6.

23 De Morgan, H., 'Report on excavations made in Upper Egypt during the winter 1907-1908' i W. Needler (red.), *Predynastic and Archaic Egypt in the Brooklyn Museum*, New York (1908) 1984, s. 50-66.

24 F. eks. D. Huyge, 'Late Palaeolithic and Epipalaeolithic rock art in Egypt: Qurta and El-Hosh', *Archéo-Nil* 19, 2009, s. 108-120.; Nilsson og Ward 2014.

Fig. 18 Præ-dynastiske motiver.

ker og forsvarsegnet (midlertidig) bosættelse oppe på klippen, mens jagt og fiskeri blev dyrket længere nede.

Silsilas epipalæolitiske repertoire består af som oftest geometriske mønstre, buer og linjer, cirkler og prikker, men der er flere unikke mønstre, der er meget mere komplicerede og af en standard som det såkaldte mesterværk fundet i el-Hosh.²⁵

Den næste store æra i klippekunst hører til i præ-dynastisk tid med en del motiver, der især udgøres af dyr kendt fra den etiopiske fauna (giraffer, elefanter, flodheste) kombineret med skematiske afbildninger af figurer (mennesker og forskellige dyr) samt både [fig. 18]. Sammenlignet med de mere dunkle emner fra epipalæolitisk tid udgøres det forhistoriske repertoire af ganske veldefinerede genstande, ofte tæt knyttet til det landskab, der fandtes i de tidlige nilotiske hyrde- og agerbrugssamfund. Billederne af mennesker er skematiske, men de ses undertiden med bue og pil eller spydlignende våben. Ud over de afbildede genstande bevæger de forhistoriske tegninger sig frem fra de udhakkede eller udhamrede mønstre fra den tidlige fase til en mere raffineret og udhugget teknik med let patinerede billeder (slidt af vejr og vind).

Registreringen af klippekunst og jagten på flere forhistoriske områder både i Silsila og i det nærliggende Nag el-Hammam vil fortsætte i de kommende sæsoner og vil inkludere en mere tilbunds-

gående analyse af de stenarbejdsredskaber, der blev fundet i nærheden.

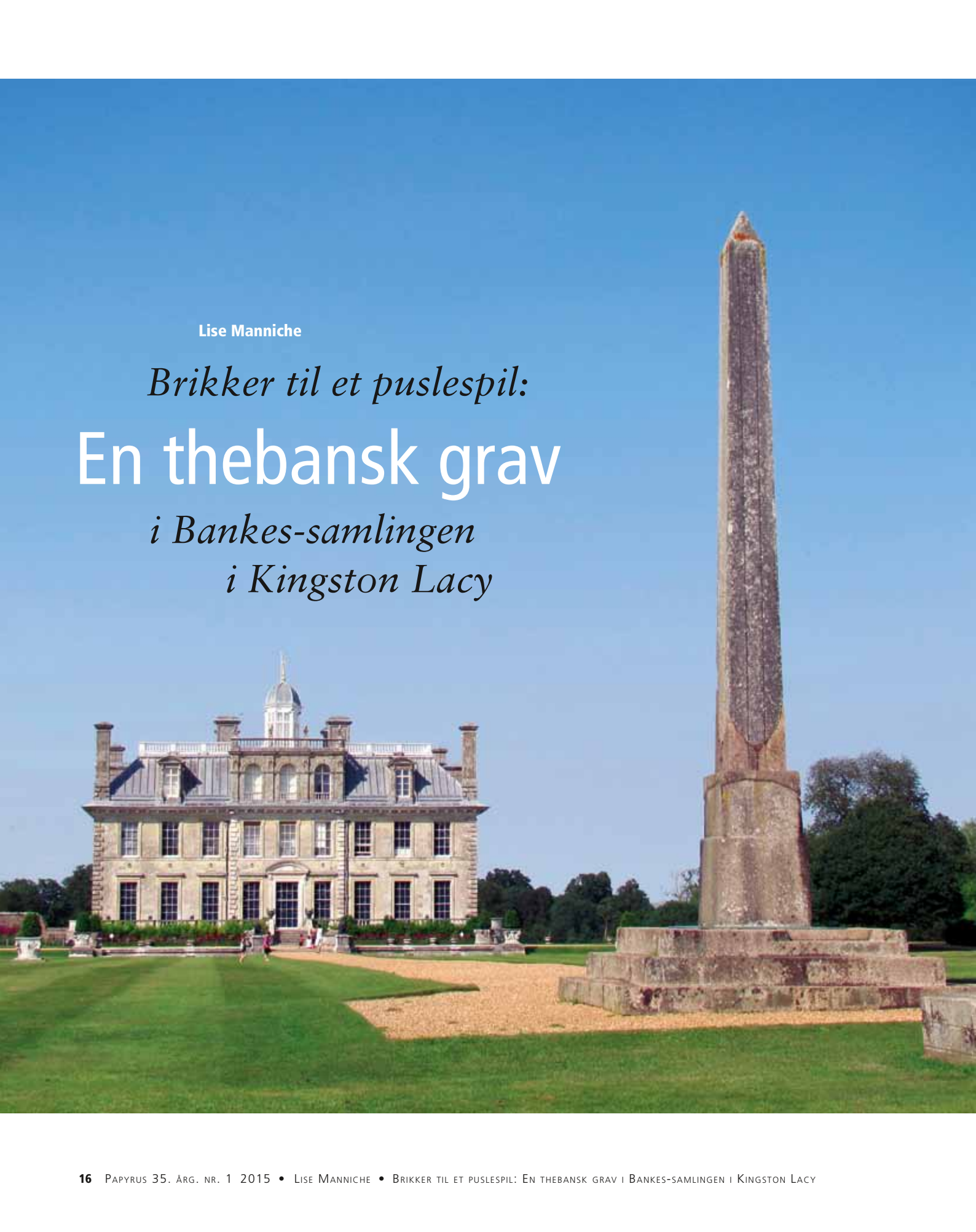
“The Gebel el-Silsila Survey Project” begyndte som omtalt som et lille projekt med det formål at fokusere på græsk-romersk epigrafi og arkæologi. Med seks sæsoners feltarbejde bag sig udgøres ekspeditionen nu af omkring tyve internationale forskere og adskillige ægyptiske assistenter og arbejdere, og den vokser for hver sæson. Dens videnskabelige indfaldsvinkel er også udvidet og rummer et bredt interdisciplinært fagområde med en gruppe digitale dokumentarister, der tilføjer et nyt, moderne kapitel. Hvor Ricardo Caminos erklærede, at han havde afsluttet den epigrafiske registrering, og at der intet mere var at opdage, bliver ekspeditionen ved med at demonstrere, at det ingenlunde er tilfældet, og at det er vigtigt at vende tilbage med nye visioner og ny teknologi. Det nuværende projekt går dog langt videre end til det epigrafiske, og de arkæologiske og geologiske undersøgelser udført indtil nu åbner stadig nye døre og sætter nye horisonter for vores viden og forståelse af området som helhed. Nok er projektet ungt, men det har allerede gjort en række skelsættende opdagelser: 68 forhistoriske og tidligt dynastiske områder med klippekunst; mere end 5000 stenbrudstegn; arbejderbyer og depoter; en ny kronologi for klippetemplet; den lille stele med den unikke kombination af Amon-Ra og Thoth; et romersk fort; et vejssystem med broer; stalde fra Tiberius’ og Claudius’ tid til en række grave på den nordlige del af østbredden, og andre grave lige syd for Nag el-Hammam, samt vigtige oplysninger til en forståelse af stenbrydnings- og transportteknik i Nye Rige og græsk-romersk tid.

STOP PRESS

Netop som denne artikel var færdigredigeret, indløb der oplysninger om, at ekspeditionen med udgangspunkt i en rudimentær plan af Borchardt fra 1934 havde lokaliseret resterne af et tempel på østbredden, nord-vest for Amenhotep IV’s klippestele. Fragmenter af relieffer og mindre genstande antyder kultisk aktivitet fra begyndelsen af 18. dynasti til romertiden. Se indtil videre <http://news.discovery.com/history/archaeology/long-lost-egyptian-temple-found-150517.htm>

Lagt på nettet 17. maj (LM)

25 D. Huyge, D. og P. Storemyr, ‘Unique geometric rock art at el-Hosh’, *Ancient Egypt* 13:6, 2013, s. 24-30.

Lise Manniche

Brikker til et puslespil:
En thebansk grav
i Bankes-samlingen
i Kingston Lacy

Godset Kingston Lacy blev oprettet i 1600-tallet af familien Bankes og huset bygget i 1660-1663 med omfattende renovering ude og inde under William John Bankes 1832-1835. I 1981 blev det testamenteret til National Trust, og det har siden 1992 været åbent for offentligheden. Ud over den ægyptiske samling (som i det tidlige 19. årh. var den største samling af ægyptisk kunst i privateje) rummer det originale interiør en fin samling af malerier og bøger. I parken står obelisk fra Philæ, hvis tekst spillede en rolle i tydningen af hieroglyfferne. Bankes udstillede først sin samling i sin lejlighed i London, men den blev senere flyttet til Kingston Lacy, hvor den blev "arkiveret", da genstandene (bortset fra obelisk) ikke passede ind i husets udsøgte stil. I 1984 blev vægmalerierne restaureret i The Canterbury Cathedrals Wallpaintings Workshop, hvor de blev set og fotograferet af LM. Samlingen er nu udstillet i husets tidligere billiardværelse.

Tegninger, skitser, planer, kort og noter fra Bankes' rejser, udført af Bankes selv og hans talentfulde rejsefæller (Linant de Bellefonds, Alexander Ricci, William H. Beechey) i bl. a. Ægypten, Nubien, Siwa og Sinai, opbevares nu i Dorset History Center. Det drejer sig om 1700 dokumenter i 800 kasser. De blev først sorteret i årene inden 1931 af Bertha Porter og Rosalind L.B. Moss til deres *Topographical Bibliography*. Takket være midler fra Heritage Lottery Fund er materialet i de senere år blevet yderligere katalogiseret, og digitalisering og ompakning af originalerne er i gang (senest beskrevet i DHC Newsletter fra juni 2014). En tegning af en del af vores fig. 3 findes i Bankes MSS ii. A.7.

Om Bankes' liv:

http://en.wikipedia.org/wiki/William_John_Bankes

Om katalogisering af Bankes manuskripter:

ASTENE Bulletin 51, Spring 2012, s. 11-12, se

https://www.academia.edu/1840883/A_Treasure_House_of_Egyptology_The_Catalogue_of_William_John_Bankes_Egyptian_Portfolio_1815-1822_

Kingston Lacy og obelisk fra Philæ.

Foto Tine Bagh 2012.

Blandt de mange fragmenter fra thebanske grave, der findes i museer og andre samlinger, er fire udsnit af vægudsmykning i samlingen på godset Kingston Lacy nær Wimborne i Dorset blandt de mere kryptiske. Det præcise fundsted er ukendt, gravejerens identitet ligeså. I 1980'erne gav jeg dem et helt kapitel i et værk om forsvundne thebanske grave.¹ Fragmenternes historie er dog værd at genfortælle, ligesom gisningerne om hvem denne gravejer kunne være. To af malerierne samt halvdelen af det tredje blev publiceret i 1958 med facsimiletegninger af Nina M. Davies.² Her nævnes intet om, at de på nogen måde kunne høre sammen. Tre af fragmenterne er også inkluderet i Porter & Moss, *Topographical Bibliography*, men igen uden at det antydes, at de kunne have samme proveniens.³ Dette er der dog ikke noget til hinder for hverken mht stil, teknik, motiv eller nyere historie. Malerierne omtales endvidere af T.G.H. James i en kort beskrivelse af hele samlingen.⁴

At disse anonyme bemalede fragmenter stammer fra en grav i Theben er givet, dels på grund af omstændighederne omkring deres erhvervelse (se nedenfor), dels fordi netop dette område er rigt på grave udført i denne teknik.⁵ Ud fra de afbildede motiver drejer det sig om en grav fra det 18. dynasti, formodentlig fra midten af det, dvs. Tuthmosis III, Amenhotep II og Tuthmosis IV. Det ene fragment viser gravejeren med to håndaltre, de tre andre afbilder musikere. Deres oprindelige sammenhæng er ikke vanskelig at etablere: de har typisk hørt til i det forreste rum i en grav, hvor temaet var "Den skønne Dalfest".⁶

1 *Lost Tombs. A Study of Certain 18th Dynasty Tombs in the Theban Necropolis*, London 1987, kap. 12 s. 158-169.

2 *Egyptian Tomb Paintings from originals mainly of the Eighteenth dynasty in the British Museum and the Bankes collection*, London 1958, s. 6, 12 og 14 med pl. 2, 5 og 6.

3 B. Porter & R.L.B. Moss, *A Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, Oxford 1964/1973 I2, 2, s. 820. Fragmentet med soloharpestilleren dateres her til det 19. dynasti.

4 'Egyptian antiquities at Kingston Lacy, Dorset (The collection of William John Bankes)', *KMT* IV,4, Winter 1993-94, s. 20-32 med foto af gravejeren med røgelsesbrændere s. 25 og soloharpestilleren s. 28.

5 I de sidste 30 år er der også fundet enkelte bemalede grave (uden relief) fra Nye Rige i Sakkara, og der findes få andre i f.eks. Aswan og Aniba.

6 Om sceners placering i thebanske grave se Manniche, *Lost Tombs*, kap. 3.

Fig. 1 Minia-
ture af William
John Bankes
af George San-
ders, 1812. Fra
Usick, fig. 1.

William John Bankes i Ægypten⁷

Ud fra beskrivelser fra “tidlige rejsende” (dvs. 1816 og nogle årtier derefter) står det klart, at der i den thebanske nekropol befandt sig en grav, hvor disse fire fragmenter hørte til. Der er ikke nogen realistisk mulighed for, at de stammer fra en af de andre 200+ kendte grave fra 18. dynasti på dette sted.

I disse tidlige bøger, dagbøger, rapporter, breve og andre noter læser vi sjældent om, at en specifik grav er blevet opdaget og derefter berøvet noget af sin vægudsmykning. Dengang var der ingen antikvitets-tjeneste og fra ægypternes egen side ingen reverens for den slags monumenter. Efter Muhammed Alis magtovertagelse blev landet efter 1816 mere imødekommende over for vestlige rejsende. Nogle kom med deres ekspertise for at få landet ind i den moderne tid, som f. eks. Giovanni Belzoni, der havde sine hydrauliske kundskaber med i bagagen, men som endte med at blive en af de helt store skikkelser inden for sanddrydning af vigtige monumenter og transport af meget tunge sten. Andre kom med en ægte nysgerrighed efter at se dette sære, sagnomspundne land og bringe viden om det med hjem, enten i form af beskrivelser, tegninger eller håndgribelige genstande af enhver art. Atter andre kom på vej til det hellige land, som dengang gik over Ægypt-

ten, eller i hvert fald Cairo. Nogle kom i embeds medfør, hvor de i kraft heraf havde mulighed for at erhverve antikviteter nok til at fylde et helt museum – og det gjorde de (f. eks. den britiske konsul Henry Salt og hans franske kollega, Bernhard Drovetti). Og så var der endelig turister med forskellig baggrund og interesser. På det tidspunkt var der ikke mange let tilgængelige bøger om det gamle Ægypten, ud over hvad man kunne læse hos de klassiske forfattere såsom Herodot, Manetho og Plinius. Den store franske *Description* var kun tilgængelig for de få. Danskeren Fredrik Ludvig Nordens rejsebeskrivelse var udkommet på fransk i 1750 og på engelsk i 1757 (endda også i en bærbar udgave).⁸ De engelsksprogede rejsende kan endvidere have konsulteret Richard Pocockes beskrivelse fra 1743 og diplomaten og oldgranskeren W. R. Hamiltons bog fra hans ophold i landet i 1801.⁹ Nysgerrigheden var omvendt proportional med muligheden for forberedelse. Ægypten som rejsemål var stort set *terra incognita* – ukendt land.

⁷ Om Bankes’ stormfulde liv se Patricia Usick, *Adventures in Egypt and Nubia. The Tales of William John Bankes (1786-1855)*, London 2002.

⁸ Den udkom i 2010 på dansk i en pragtudgave fra Forlaget Vandkunsten med fyldig indledning af Paul John Frandsen.

⁹ *Remarks on Several Parts of Turkey. Part I. Aegyptiaca or some Account of the Antient and Modern State of Egypt, as Obtained in the Years 1801, 1802*, London 1809.

William John Bankes (1786-1855) rejste i Ægypten flere gange, altid ledsaget af eksperter, der enten havde lokalkendskab eller tegnetalent. Han var af fin familie og havde studeret på universitetet i Cambridge. I princippet ønskede han ikke at plyndre og ødelægge monumenter. "Den eneste undtagelse... var at skære malerierne ud af en ødelagt grav i Theben, som jeg ikke så nogen mulighed for at bevare".¹⁰ Han var interesseret i historie og sprog og ganske fascineret af hieroglyffer og andre tekster. Hans og hans medrejsendes mange noter og tegninger blev taget med hjem til Kingston Lacy, hvorfra de senere blev overført til Griffith Institute i Oxford.

Bankes og Finati

For en ambitiøs forsker eller samler var det nødvendigt med lokale kontakter, en mellemmand, en tolk, en guide – en fixer, som det ville hedde i dag. Vi kender navnene på nogle af disse faste skikkelser på vestbredden af Theben: Giovanni d'Athanasia, kendt som Yanni (1799-1854), en græker der boede i et hus nær TT 52, og Piccinini (fl. 1820-30), en italiensk handelsmand, hvis hus lå i den anden ende af

nekropolen nær TT 161. Begge var de meget aktive i 1820'erne med deres egne udgravninger og entrepriser. Vi finder dem omtalt i de rejsendes dokumenter, men vi har ikke meget fra deres egen hånd. Undtagelsen herfra er Bankes' tolk, italieneren Giovanni Finati (1787-1829+), der i 1830 med Bankes' hjælp fik udgivet sit livs historie, forsynet med Bankes' noter.¹¹ Det fortæller noget om Bankes som person, at han interesserede sig så meget for sin tolk, at han fik dette værk nedfældet og trykt. På s. 343-3 i bind II skriver Finati om sommeren 1819:

I Theben havde han [dvs. Bankes] held med at nedtage stukken fra en af de mest interessante og bedst bevarede af de bedre grave, således at han kunne sende flere grupper til England, og især en stor en af musikere, med harper og andre instrumenter, så frisk som da den først blev malet.¹²

10 Skrevet i 1822, citeret af Usick, *op. cit.*, s. 194. Udsagnet var formuleret for at imødegå anklager om vandalisme. Det står i modsætning til, hvad Finati siger og Bankes selv godkender ang. gravens tilstand (se nedenfor). Graven havde på det tidspunkt stået åben i to år og kunne teoretisk have haft ubudne gæster.

11 William J. Bankes (red.), *Life and Adventures of Giovanni Finati I-III*, London 1830.

12 James (*op. cit.*, s. 28-29), der ikke synes at have konsulteret hverken Manniche, *Lost Tombs* eller Finatis værk, er utilbøjelig til at acceptere, at Bankes selv kunne have nedtaget fragmenterne. Yderligere mener han, at deres proveniens vil forblive ukendt "med mindre der ved et usædvanligt held opspores en tidlig beretning med flere oplysninger". En sådan foreligger imidlertid her hos Finati.

Hertil føjede Bankes en note:

Denne gruppe omtales af Belzoni og er yderligere bemærkelsesværdig ved at være blevet malet under en af de tidligste herskere i det dynasti, hvis succession gives i Abydos-listen – idet hans navn er gengivet flere gange in malerierne i denne grav.¹³

Dette leder os til Belzonis bog, hvor der kun omtales musikere som vægudsmykning et enkelt sted. Her får vi yderligere oplysninger fra to år forinden:

Samme dag [dvs. 13. oktober 1817] besøgte vi [Belzoni og tre anonyme rejsende] en anden mumieskakt, som jeg havde åbnet seks måneder forinden. Konstruktionen ligner noget det, jeg lige har beskrevet [en lille grav med to rum fulde af malerier og en skakt med mumier], en portico [gravkapel] og en underjordisk hule, hvor mumierne er. Her [i kapellet] er malerierne smukke, ej blot på grund af deres bevaringstilstand, men for det nye i figurerne. Der er to harper, en med ni strenge [fig. 2] og den anden med fjorten, og flere andre mærkelige scener: især seks dansende piger, med piber, tamburin, skalmemer, guitar etc.¹⁴

I betragtning af de summariske beskrivelser vi ellers har om privatgravene, giver denne nyttige oplysninger og bekræfter tidspunktet for gravens opdagelse. Belzoni synes dog ikke selv at have interesseret sig så meget for små privatgrave.

13 Bankes havde selv opdaget den korte kongeliste i Ramesses II's tempel i Abydos, og hans egen kopi blev brugt som fronstispice i Henry Salt, *Essay on Dr. Young's and M. Champollion's Phonetic System of Hieroglyphics, with some additional Discoveries, &c.*, London 1825. De fem musikere er afbildet i Bankes MSS, ii, A.7. Kongelisten er nu i British Museum, men blev ikke fjernet af Bankes.

14 Giovanni Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs and Excavations, in Egypt and Nubia I-II*, London 1820, s. 356.

Fig. 2 Musiker med “slevformet harpe”. Klangbunden er formodentlig halvkugleformet (der findes ikke fysiske rester af instrumenter af denne type). Den er prydet med en cirkulær udsmykning og med et kvindehoved for enden af halsen samt en “Isisknude” på standeren. Denne harpe spilles ofte som et soloinstrument af “den blinde harpespiller”, der dog som regel er afbildet med et intakt øje. Tekstkolonnen er ikke udfyldt.

Som borten viser, har scenen har hørt til øverst på væggen. En række af skiftevis valmueblade og alrune-frugter er blevet erstattet af en bort med lotusblomster og drueklaser. Scenens afslutning til venstre er markeret med en lodret, grøn linje. Under musikerens måtte ses lidt af registret nedenunder med en person vendt mod højre, der holder en lotusbuket. Foto LM 1995.

Fig. 3 Ensemble bestående af seks kvindelige musikere bag en mand, der rækker en skål og to miniaturekrukker frem mod madvarer stablet op på et offerbord. Den forreste kvinde spiller på en "stor bådformet harpe" med 14 strenge. Klangbunden er dekoreret med et mønster af broget skind. Nr. 2 spiller på en langhalset lut, mens hun udfører dansetrin og vender sig mod nr. 3, der spiller på en asymmetrisk lyre, også med fødderne i bevægelse. Nr. 4 klapper i hænderne. Nr. 5 spiller dobbeltobo. Nr. 6 håndterer en firkantet rammetromme. Nr. 3 og 4 har hovedet let tilbage som om de synger. Pigerne bærer transparente, hvide klædninger, der fra det øverste af låret er tonet gult for at angive, at kroppen er smurt med duftende salve. De bærer store ørenringe, halskraver og tykt hår/paryk med blomsterguirlande.

Offerbordet i Bankes-fragmentet når ned i det underliggende register. Her skimtes en figur/figurer, der bevæger sig mod venstre. Bag offerbordet ville der typisk være en fremstilling af gravejerparret selv vendt mod højre og i (mindst) to registres højde. For oven sidder fem kvindelige gæster med en tjenestepige foran (se Straton's beskrivelse fra da væggen var i bedre stand). Foto LM 1995.

Fig. 4 Straton's tegning af ensemblet. Den klappende pige og pigens med dobbeltobo har her byttet plads. Straton's gengivelse af de gule plamager på de hvide kjoler ligner ganske Irby's og Mangles' beskrivelse af dem som "pels".

Irby og Mangles

Der var mange rejsende, der lagde vejen forbi Luxor det efterår, og det kan give uventede resultater at finkæmme de optegnelser, der foreligger. To englændere skrev breve hjem, som de besluttede at trykke mange år senere.¹⁵ Charles L. Irby og James Mangles var kaptajnløjtnanter i den britiske flåde, og de var blandt de frivillige hjælpere, som Belzoni havde involveret i at skovle sand ud af det store tempel i Abu Simbel den sommer. De tilbragte blot et par dage på vestbredden på vej hjem, men de bestræbte sig på at se så meget som muligt. Den 17. august 1817 brugte de en hel dag på at besøge privatgrave i Gurna med Belzoni og Salts sekretær Henry W. Beechey til at vise vej.

15 Charles L. Irby og James Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and the Holy Land*, London 1844.

Nu gik vi hen for at inspicere en nyopdaget grav, der smukt belønnede os for besværet. Efter at være kravlet ind ad et lille hul, som næppe var stort nok til at presse kroppen igennem, kom vi ind i et gravkammer, der fulgtes af en grav fyldt med mumier. Ud fra den fuldendte stil i udsmykningen af dette gravkammer konkluderede vi, at det måtte have været en fornem families grav; malerierne er alle fresker og så vidunderligt velbevarede, at ikke den mindste ridse eller plet synes, og væggens pure hvide grund er ikke tonet af gult. Blandt grupperne bemærkede vi en interessant trup med seks kvindelige musikere, iklædt hvide rober, der gik dem til anklen; derover har de en slags sort, uldent net hængende over skulderen, der når dem til taljen. Deres hår er kulsort, flettet i små krøller, der når fra yderkanten af øjenlåget rundt om hovedet og som ved første øjekast ligner et slør. De går i procession og spiller samtidig: lederen har en harpe med fjorten strenge; så kommer en pige med en guitar, som ikke er ulig den, der bruges nu; så en pige med en lut, smukt formet; hvorefter følger en anden pige, der klapper i hænderne, mens hun synes at slå takten; dernæst endnu en med en slags dobbeltfløjte. Dette instrument spilles som en klarinet og er langt og slankt; begge rør har samme længde. Denne procession slutter af med en kvinde, der slår på tamburin af denne form: Disse musikere med deres gestus og opladne øjne giver indtryk af at spille en livlig melodi. Dette maleris bevaringstilstand er forbløffende, farverne er aldeles friske, og ingen del af det overhovedet er ødelagt. Hvad ville ikke franskmændene have givet for sådan et eksemplar til deres prægtige værk [dvs. Napoleons *Description de l'Égypte*]? Der er intet i hele Ægypten, der tåler sammenligning med det [fig. 3].

I dette kammer er der billeder af to mandlige harpespillere; begge sidder sammenkrøbet og spiller mindre instrumenter end de just beskrive med kun ni strenge hver: den ene spiller alene, den anden ledsages af en mand der spiller guitar. Disse sidstnævnte musikere er skaldede og har bare fødder; de ligner ældre mænd.

Der er mange andre grupper. Den hellige tyr (Apis) er her aldeles prægtigt udsmykket og er et smukkere dyr end sædvanligt. Kammerets loft er delt i fire dele, hver med sin egen udsmykning. I tilslutning til kammeret, adskilt af en lille mur, er der en grav fyldt med mumier, hvoriblandt fragmenter af en mumiekiste, rigt bemalet og lakeret. Nogle af ligene er dækket med lærred, hvorpå der findes et bemalet lag gips. Indpakket i nogle af ligene fandt vi nogle af de små ornamenter af ler, der kaldes Nilometre [*shabti*-figurer?].

Der kan ikke være nogen tvivl om, at det er ensemblet i Kingston Lacy, som de to kaptajnløjtnanter beskriver her, selv om der en vis misfortolkning i et par af instrumenterne (den smukke lut er en lyre og guitaren er en lut). Nok er der talrige afbildninger af netop sådanne grupper i de thebanske grave, men der er ikke mange, der rummer samtlige instrumenter, og den firkantede rammetromme er ikke så hyppigt med, idet den kun sporadisk afbildes i disse ensembler i en begrænset periode fra midten til hen imod slutningen af det 18. dynasti.¹⁶ Til og med beskrives musikerne på de to andre fragmenter i Kingson Lacy. Der er uendeligt mange billeder af soloharpespillere, men ikke mange der viser kombinationen af lige netop den type harpe + lut.

Straton

Der var endnu en besøgende i graven i efteråret 1817: Joseph Straton (d. 1840), officer i hæren (senere general) med skotske aner.¹⁷ Ikke blot gav han en beskrivelse, men han tog sig også tid til at tegne den bemærkelsesværdige scene med ensemblet, åbenbart på løse ark, for et par af musikerne har skiftet plads i hans publikation, hvor den håndklappende kvinde og skalmejespilleren er byttet om [fig. 4].¹⁸ Straton var til stede ved en af de utallige konfrontationer, der fandt sted mellem Belzoni og

16 Lise Manniche, *Ancient Egyptian Musical Instruments*, München 1975, s. 5.

17 Om hans militære karriere se <http://www.thegeorgebeatriceproject.co.uk/GEN--SIR-JOSEPH-M--STRATON.html>

18 Joseph M. Straton, 'Account of the Sepulchral Caverns of Egypt', *The Edinburgh Philosophical Journal* 3, 1820, s. 345-348.

Fig. 5 Til venstre sidder en harpespiller med et instrument af samme type som fig. 2 med otte(?) strenge, men her smykket med et falkehoved. Bag ham står en person, der spiller på en langhalset lut af den type, der har en klangbund af træ. Der er tydelige tegn på, at tegningen er blevet skitseret med rødt først og senere ændret, således at begge musikere er blevet flyttet lidt længere til venstre. Foran harpespilleren er der beregnet plads til hieroglyffer, der aldrig er blevet indsat. Også denne gruppe hører til øverst på en væg. Overfladen er noget slidt, især den hvide baggrund. Foto LM 1995.

Henry Salt.¹⁹ Vi kan præcisere tidspunktet til efter november, hvor Salt dukkede op i Øvreægypten. Stratons beskrivelse af graven føjer nye oplysninger til:

I den hule hvor dansepigerne er malet på væggen, er den første figur når man kommer ind en mandlig harpespiller, der ligesom det stadig gøres i disse lande, sidder med krydsede ben: hans hoved er raget; og harpen har ni strenge. Derpå følger en gruppe dansende piger som gengivet på planche X. Den øverste del af klædningen er rød; den nederste er hvid og gennemsigtig, uden nogen folder. På et panel ovenover, i det samme kammer, er der en gruppe på fem kvindelige gæster, hvoraf nogle sidder på klapstole, andre på stole med fire ben. Hver af disse kvinder holder en lotusblomst i højre hånd, vendt mod næsen, og venstre hånd hviler på knæet. I panelet under danserne er der endnu en række kvinder; håret er sammenfiltet, fortykket og sat som en paryk med fedt eller olie, nøjagtig som nubierne nu til dags bærer deres hår.

På den tilstødende væg sidder en kvinde med en ung dreng på skødet, hans ansigt vendt mod hende og med en hyrdestav i sin højre hånd og den hellige *tor* [?] i sin venstre, og med en skarabæ hængende om halsen, ligesom den *bulla* distingverede romerske ynglinge bærer. Ud fra disse attributter skal det sandsynligvis forestille Isis og Horus. På en anden væg er der to harpespillere med krydsede ben. En af harperne har syv, den anden fjorten strenge... En mumieskakt ligger ved siden af kamrene med adskillige mumier i tålelig bevaringstilstand, men ingen af dem lå i kister. De var alle i linned, der var viklet om dem i store mængder; dette linned havde søm og frynser og var, ligesom tråden, i perfekt stand.

Også dette er en udmærket beskrivelse af de scener, hvor vi har originalerne at sammenligne med. Der må være tale om en erindringsforskydning i omtalen af detaljen med de to mandlige musikere, hvor af den anden rent faktisk står op og spiller lut, ikke harpe [fig. 5]. Nu er det ikke musikinstrumenterne i sig selv, der er i fokus i denne artikel, men derimod det overordnede billede af graven og dens udsmykning, og på grundlag af beskrivelserne hos Irby og Mangles samt hos Straton kan vi begynde at danne os et ganske godt indtryk af den. Den har tydeligvis

19 J.J. Halls, *The Life and Correspondence of Henry Salt. F.R.S. His Brittanian Majesty's Late Consul General in Egypt*, 1834, II, s. 45.

Fig. 6 Gravejeren, der ofrer til Amon-Ras procession ved Den skønne Dalfest. Han holder to små altre, hvor flammerne slikker op ad brød og fjerkræ. Hans paryk er fremstillet ved at afsætte små trekanter af gips på underlaget. Der er rester af en overskrift til scenen, der ville følges af ejerens titler og navn og evt. hans hustrus. Nedenunder refterer kun uglehieroglyffen *m*. Den præcise tegning af en slange er en lidt senere(?) graf-fitto. Foto LM 1995.

været i glimrende stand. Scenerne med “gæstebud” var altid dem, der var mest tillokkende at vriste fri og tage med hjem, formodentlig fordi de var så umiddelbart tiltrækkende og forståelige, og det var da også dem, som vores tre besøgende gik mest i detaljer med. Det er utænkeligt, at registrene med de kvindelige gæster over og under musikerne ikke også er blevet forsøgt nedtaget, enten af Bankes eller af hvem der måtte være kommet senere. Fjerner man en sektion af en væg, der består af lerpuds oven på klippevæggen, er der stor risiko for, at resten ødelægges eller simpelthen falder af. Selve kammeret i klippen eksisterer naturligvis stadigvæk et sted i nekropolen. Enten er det sandet til, eller også er det blevet ryddet for sin udsmykning i en sådan grad, at det ikke længere kan identificeres – ligesom det er tilfældet med Nebamons grav, der blev plyndret omkring samme tid, og hvoraf elleve store og nogle mindre fragmenter nu kan ses på British Museum.²⁰

Gravens udsmykning

Ifølge Belzoni havde graven en “portico og en underjordisk hule hvor mumierne ligger”, dvs. et grav-

kapel og en mumieskakt, således som det er tilfældet med alle de thebanske ikke-kongelige grave. Det er i kapellet, at vi finder udsmykningen.²¹ Irby og Mangles siger udtrykkeligt “a small sepulchral antechamber adjoining to a tomb filled with mummies”. Straton nævner “chambers”, altså mere end et enkelt kammer i kapellet, og Belzoni sammenligner med en anden grav med to udsmykkede rum. Det er derfor muligt, at der er tale om en gængs T-formet grav med tværhal og indre rum. Det understreges af, at Bankes i sin note nævner, at en konges navn forekommer flere steder i rummet. Det tyder på, at en konge også var afbildet, og det er vanskeligt at passe en gængs scene med en konge ind i en grav med blot et enkelt lille rum. En konge er inkluderet, når gravejeren har en særlig tilknytning til ham, og et billede af kongen vil typisk befinde sig på den ene eller den anden side af gennemgangsåbningen i tværhallens bagvæg – den der var mest iøjnefaldende og bedst belyst, når døren var åben. Hvis det inderste rum var af beskeden størrelse, er det forståeligt, at hele kapellet kunne beskrives som et enkelt rum.

20 Manniche, *Lost Tombs*, kap. 11; Richard Parkinson, *The Painted Tomb Chapel of Nebamun*, London 2008.

21 Kun ganske få grave i Sheikh abd el-Qurna har udsmykning i det underjordiske rum. I Deir el-Medina, hvor de kongelige nekropolhåndværkere blev begravet, var det i 19. og 20. dynasti almindeligt at udsmykke begge.

Dalfesten

Der var nogle hovedregler for, hvordan scener i et gravkapel skulle placeres, selv om der er både mange variationer og markante undtagelser. I kammeret ved indgangen afbildes der primært scener, der relaterer til livet på jorden, populært kaldet dagliglivsscener. Det kan dreje sig om gravejerens embede (her kommer forbindelsen med kongen ind i billedet), eller om traditionelle begivenheder, der både har spillet en stor rolle i gravejerens liv, men som også har en tilknytning til det liv, der er hele gravens formål: det evige liv i det hinsides. En sådan begivenhed var "Den skønne Dalfest", hvor Amon-Ra fra Karnak på den anden side af floden en gang om året blev sejlet i procession til vestbredden og båret op til templet i Deir el-Bahari. På vejen af lagde optoget besøg i de kongers dødetempler, der på det tidspunkt var anlagt på grænsen mellem den grønne dal og klipperne i ørkenen, og dermed passerende processionen også forbi alle embedsmandsgravene, der netop lå med indgangen vendt mod øst. Det var et lykketræf, for orienteringen var netop fokuseret således, at den inderste del af graven lå mod vest, mod dødsriget, hvor solen gik ned. Ægyptiske arkitekter var meget opmærksomme på bygningers korrekte orientering.

Ved denne festlige begivenhed nærmede de ellers adskilte sfærer i ægypternes univers sig hinanden: guden, og kongen i hans følge, kommunikerede med almindelige mennesker, og de levende kommunikerede med de døde. Amon-Ra var på vej for at dvæle hos Hathor i Deir el-Bahari. De levende kom til deres slægtninges grave for at ofre og mindes. Og de døde kom frem fra gravene for at prise Amon-Ra, når han drog forbi. Dette sidste materialiserede sig i et billede af gravejeren og hans hustru på hver side af indgangsvæggen (modsat der hvor kongen kunne sidde). Her løfter han på den ene side to håndaltre med madvarer og røgelse [fig. 6], og på den anden hælder han salve ud over en dyng madofre. Teksterne kan omtale guden, men han afbildes aldrig. Det var ikke nødvendigt, når han selv var til stede,

ganske vist usynlig i sit lille kapel sat på en modelbåd, men bådens stævn var smykket med et hoved af en vædder, Amon-Ras hellige dyr. Det var så tæt på den store gud, som nogen dødelig kunne drømme om at komme.

Mange grave har i forbindelse med en offerscene også en fremstilling af slagtning af offerkvæg. Den "Apis"-tyr, der omtales af Irby og Mangles, kunne høre til i denne sammenhæng. En egentlig Apis ville man hverken finde på dette tidspunkt eller i en privatgrav, og slet ikke i Theben. Et udsmykket offerdyr kunne man dog nok få placeret i billedrepertoiret.

Dalfesten gav anledning til at være sammen med de døde og fejre dem med mad og drikke, og det er netop årsagen til, at den populære gæstebudscene er en helt uundværlig del af gravudsmykningen. Til en sådan sammenkomst hører musik og sang, der kan prise guderne. Hele begivenheden har et dybere formål, som er illustreret ved brug af symboler hentet fra dagligdagens verden. En underliggende drivkraft i ægypternes håb om evig liv i en eller anden form (og der var flere muligheder) var at bibeholde og stimulere en seksuel formåen. På diskret vis antydes det i talrige detaljer i udsmykningen. I gæstebudsscenerne er det ting, der er genkendelige til alle tider i forskellige kulturer: sminke og dufte, prægtige frisurer, halvgennemsigtigt tøj, betydningsfulde gestus, og potente drikke – alt dette gav det ellers jordbundne motiv et videre sigte og erindrede lige som selve Amon-Ras endelige destination hos Hathor om den årlige fornyelse af en uendelig eksistens. Vores gravejer har fulgt traditionen, og hans kunstner har løst opgaven på smukkeste vis med både ofret til guden og den ønskede festivitas.

Gravejeren

I fragmentet med gravejeren er der ganske vist et par hieroglyffer bevaret, men ikke nok til at kunne afsløre gravejerens navn og/eller titel. Straton omtaler en scene med en ung konge siddende på skødet

Fig. 7 Gravkegle 228 med Kaemimens stempel. Hans titel er her “andenprofet for Menkheperra”, dvs. i Tuthmosis III’s dødetempel. Derudover står der “hans hustru, sangerinden Merytra”. Fra Dibley og Lipkin, *Corpus*.

af en “nurse”, hvormed han formodentlig mener en regulær amme (i modsætning til hvad vi nu ville kalde en huslærer eller tutor). Både mandlige og kvindelige ansatte, der var ansvarlige for en kongefamilies barn, ses i en lille håndfuld grave, hvor der også oftest er en afbildning af den konge, som ejeren arbejdede under (som ovenfor beskrevet). Motivet med en kvinde med barn/”minikonge” på skødet antyder, at der er tale om en kvinde, der har været amme/fostermoder for en prins. At han kan gengives med regaler har været en eftertænkning – dem har han ikke haft på samme tid som han havde brug for sin amme. Kvinden ville typisk være enten mor eller hustru til gravejeren, og det er årsagen til, at motivet overhovedet har fundet indpas i graven. Af stilistiske årsager (ud fra de resterende fragmenter) må den omtalte konge være enten Amenhotep II (26 regeringsår) eller Tuthmosis IV (ca. 10 regeringsår). Bankes nævner kun et enkelt kongenavn, men på flere steder, og derfor må barnekongen være den samme som ham, der formodentlig er afbildet som voksen på den sædvanlige plads i forhallen.

Det er muligt at konstruere en liste over kongelige ammer kendt fra thebanske grave og andre kilder inden for det relevante tidsrum og på den måde komme gravejerens identitet lidt nærmere.²² En sådan amme afbildet på en gravvæg kan som sagt være udødeliggjort i sin mands eller sin søns grav for at have ammet enten den regerende konge, da han var spæd, eller hans søn. Hun vil bære titlen “kgl. amme”, “øverste kgl. amme”, “amme for kong NN” eller “amme for herren over De To Lande”.

22 Listen blev oprindelig udarbejdet af Gay Robins til brug for Manniche, *Lost Tombs*, se s. 163.

Fig. 8 Gravkegle 246 med Kaemimens stempel. Titlerne er her “fjerdeprofet for Amon, seglbærer for kongen af Nedre-ægypten”. Fra Dibley og Lipkin, *Corpus*.

Fig. 9 Firkantet “gravkegle” 590 med Kaemimens stempel. Hans titler er her som på kegle 246. Yderligere står der “hans søn, andenprofet for Menkheperra, Seked”. Fra Dibley og Lipkin, *Corpus*.

De fleste af ammerne på listen har en mand eller en søn, som er kendt fra en anden grav, hvor den her omtalte scene ikke kan høre til. Der resterer tre ammer, hvis mænd vi ikke kender, hvoraf den ene (Ipu) synes for tidlig til at være relevant. Den anden er en Amenemopet, der var amme for prins Amenhotep (II) og ses afbildet i sin søns grav.²³ Hun kan derfor også udelukkes her. Den tredje er Henuttawy, hvis søn kendes fra to thebanske skulpturer, men hans grav er endnu ikke lokaliseret. Da hans navn står på flere gravkegler [fig. 7, 8],²⁴ og endvidere på et firkantet stempel [fig. 9], har der tydeligvis eksisteret

23 Kenamun i TT 93. Faderens navn findes ikke i graven, ej heller på Kenamuns gravkegler eller på en statue uden hoved i Cairomuseet (no. 935).

24 No. 228, Se Gary Dibley og Bron Lipkin, *A Compendium of Egyptian Funerary Cones*, London 2009.

en grav for denne person, hvor sådanne gravkegler hørte til – en hel række af dem med samme stempel, sat som en frise over døren. Kaemimen hed han, og han fungerede som “Amons fjerdeprofet” og “Amons andenprofet i Henketankh (Tuthmosis IIIs dødetempel)”, altså en højtstående gejstlig administrator i Theben. Som barn havde han været *hrd n k3p*, “barn i børnehuset”, en titel givet til de børn, der voksede op med prinserne, hvilket senere blev en adgangsbillet til attraktive stillinger. Da en amme skal have gennemgået en fødsel for at kunne bestride sit arbejde, var det naturligt for hendes eget barn at få adgang til det royale miljø. Kaemimens mor Henuttawy var amme for den kommende Amenhotep II.

Det er nærliggende at identificere ejeren af Bankes-graven med denne Kaemimen.²⁵ Bankes nævnedes, at den konge, der var omtalt i graven var “en af de tidligste konger i det dynasti”. Baseret på åremål/regeringslængde ligger Tuthmosis III i midten af det 18.

25 Den eneste anden foreliggende kandidat kunne være Kaemheribsen, der er registreret som ejer af TT 98 klos op ad TT 92 (Kenamun) og TT 96 (Sennefer). Graven har siden 1959 eller tidligere været utilgængelig. Den blev set af Champollion i 1828-29, af Lepsius i årene 1842-45 og af Fakhry omkring 1934. Det er en lille grav med to piller i et forkammer og en smal gang. Den resterende udsmykning sad i det forreste, højre hjørne og viste blomsteroftre ved Dalfesten samt gravejeren foran Osiris. Kaemheribsen var Amons tredjeprophet og nedreægyptisk skatmester. Hans hustru hed Henuttawi (som Kaemimens mor), men hun var tilsyneladende Amonsangerinde, ikke amme. Hans mor Amenemopet (*sic Urk. IV, 1500.19*) var derimod “chefamme for herren over De To Lande”. Han har været samtidig med Kaemimen og har færdedes i det samme miljø.

Fig. 10 Gruppestatue i Louvre. Kaemimen er her “... for Amon i Henketankh (Tuthmosis III’s dødetempel)”. Hans hustru er “sangerinden [Merytra]”, og sønnen hedder Aakheperura. Fra http://commons.wikimedia.org/wiki/File:P1060913_Louvre_pretre_Kaminem_rwk.JPG

dynasti. I Abydoslisterne er han den fjerde ud af de otte nævnte konger (Tutankhamon og Ay blev jo udredigeret). Da Kaemimen var ansat ved Tuthmosis III's dødetempel, har han formodentlig først fungeret her efter denne konges død. Vi må forestille os, at Kaemimen har været fosterbroder til Tuthmosis III, og at hans grav er blevet udhugget og udsmykket under hans efterfølger, Amenhotep II.

Det er ikke så ofte, at vi kender flere generationer af en familie, der alle har en udsmykket grav i deres eget navn. Det er derfor tænkeligt, at Henuttawy og hendes mand ikke havde deres egen grav, og at hun derfor er afbildet i sin søns. Måske er begge forældrene endda blevet begravet i den grav, deres søn var ved at sikre sig i god tid inden sin egen død. Alt i alt er der mange kriterier, der taler for en identificering af Bankes graven med en grav til Kaemimen: beliggenheden, tidspunktet og stilistiske kriterier, den forholdsvis sjældne tilstedeværelse af en kgl. amme samt ikke mindst, at Kaemimens grav endnu ikke er fundet, og at vi ved fra gravkeglerne, at han havde en.

Vi kender en Kaemimen fra to statuer. Den ene i Louvre, hvor han ses sammen med sin hustru Meritra og søn Aakheperkara, er skænket af sønnen, der "lader hans navn leve" [fig. 10].²⁶ Meritra holder en *menat*, indgraveret med Amenhotep II's navn. Den anden i Leiden mangler overkroppen og viser Kaemimen alene.²⁷ Det er den, der har de fleste titler: fjerdeprofet for Amon, andenprofet for Tuthmosis III, og yderligere "den der følger sin herres skridt i alle lande". Amons navn er intakt. På

Louvregruppen er Amons navn hugget ud, hvilket viser, at den stod på et tilgængeligt sted i Amarna-tiden. Leidenstatuen var faktisk blevet set af Lepsius i 1842-45 på vestbredden i et hus over for grav TT 32 i den del af nekropolen, der går under navnet Khokha.²⁸ Teksten antyder, at den kunne have stået i templet i Karnak og derfor senere være transporteret over floden. Statuegruppen i Louvre må på grund af udraderingen have stået et andet sted, formodentlig i graven. Yderligere nævner teksten på Meritras kjole ofre til Hathor i Theben, og det ville være nærliggende, at der var tænkt på vestbredden her. Endvidere går ofrene omtalt på Kaemimens kilt til Amon i Tuthmosis III's dødetempel, også på vestbredden. På sønnens er de til Tuthmosis III's offerbord, formodentlig sammesteds. Den eneste egentlige diskrepans mellem informationerne på statuerne og gravkeglerne er, at der nævnes to forskellige sønner, men det afspejler formodentlig bare det faktum, at han havde to.

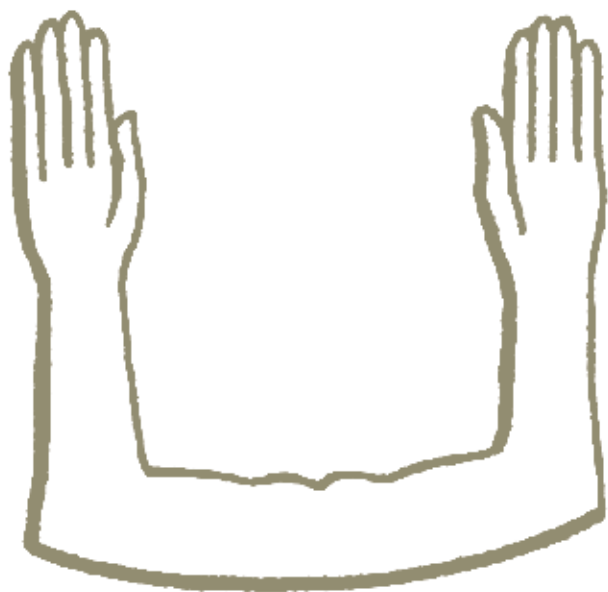
Ingen grav var fuldendt uden afbildninger af begravelsesoptøget og ritualer foran mumien. Dette emne har ikke umiddelbart interesseret de tidlige rejsende. Hvorvidt mumierne i skakten stammer fra det 18. dynasti kan ikke fastslås ud fra de spredte bemærkninger. Ofte er grave blevet genbrugt på et langt senere tidspunkt. Maleriernes gode stand taler dog for, at kapellet har været beskyttet, dvs. sandet til, indtil freden blev forstyrret af Belzoni i 1817. De fire fragmenter ankom til Kingston Lacy i 1821. De havde sejlet med samme skib som ti af fragmenterne fra Nebamons grav, der nu kan ses på British Museum, og som den berømte obelisk fra Philæ. Bankes designede rammer til dem, men de blev aldrig fremstillet, og på grund af manglende interesse fra både ham selv og fra hans efterkommere kom de skrøbelige malerier til at vansmægte i loft og kælder i mere end hundrede år.²⁹

26 Louvre E 10 443, kalksten, h. 48 cm: Christophe Barbotin i *Louvre. Les Antiquités égyptiennes I*, 1997, s. 136 med foto s. 137; A. de Buck i *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 15, 1957-58, s. 10-11.

27 Leiden F. 1962/8.1, diorit, h. 43 cm: de Buck, *op. cit.*, s. 5-6; Marcelle Werbrouck, 'Cônes funéraires de Kaemimen', *Chronique d'Égypte* 33, 1958, s. 223-226.

28 Lepsius MSS 289 [øverst], jf. *Top. Bibl.* I, 2, s. 627.

29 Davies, *op. cit.*, tekst til pl. 6; Usick, *op. cit.*, s. 195-6.

“Mennesket” bag mennesket:

Det oldægyptiske *ka*-begreb

Rune Nyord

Enhver ægyptisk samling byder på genstande med offerformler, hvor der lovedes tusind brød, tusind krukker øl og andre ofre til den dodes *ka*, og introduktioner til ægyptisk religion nævner stort set altid den ægyptiske eufemisme for at dø: “at gå til sin *ka*” [fig. 1]. Begrebet *ka* er et af de mest centrale i oldægyptisk religion i den faraoniske periode, og det er også et begreb med en lang og i nogle henseender problematisk forskningshistorie. En vigtig del af problemerne skyldes, at begrebets centrale stilling har gjort det til genstand for mangfoldige teorier, også inden et tilstrækkeligt tekstmateriale var tilgængeligt, og nogle af de mest grundlæggende moderne antagelser om begrebet kan faktisk spores tilbage til disse tidlige idéer. Et andet problem i studiet af begreber som *ka* er, at forskere ofte har haft en tendens til at forsøge at behandle dem ved hjælp af velkendte vestlige kategorier som “sjæl” eller “personlighed”, som ofte kun kan indfange et mindre udsnit af det ægyptiske begrebs anvendelsesområde, og meget sjældent dets kerne. I denne artikel vil vi undersøge mulighederne for at komme ud over nogle af disse problemer i et forsøg på at nærme os en forståelse af det ægyptiske *ka*-begreb.

Tidligere ægyptologiske tanker om *ka*-begrebet

Groft sagt kan de hidtidige behandlinger af *ka*-begrebet siges at falde i tre hovedtraditioner, der opfatter *ka* som henholdsvis en “dobbeltgænger”,

Fig. 1

To hieroglyffer for ordet *ka*. Fra N. de G. Davies, *The Mastaba of Ptahhetep and Akhet-hetep at Saqqarah*, London 1900, bd. I, pl. 5, nr. 26 og 45.

“personlighed” eller “livskraft”. Den første hypotese, der blev udviklet af franskmændene Gaston Maspero og briterne Peter Le Page Renouf uafhængigt af hinanden i 1870'erne,¹ anskuer *ka*'en som en art dobbeltgænger til eller afbildning af en person. De ser begge statuen som den centrale bolig for *ka*'en, idet Le Page Renouf dog også påpeger, at *ka*'en i nogle sammenhænge synes at have sit eget mere uafhængige liv, og han sammenligner det ægyptiske begreb med den romerske *genius* som en personlig skytsgud.² Mens der ikke er nogen tvivl om, at *ka*'en spiller en helt central rolle i dødekulten, og at denne kult i praksis fandt sted foran den dodes statue, er der faktisk ikke nogen tekster, der tydeligt etablerer den nære sammenhæng mellem *ka* og statue, som Maspero og Le Page Renouf antog. Heri ligger en væsentlig udfordring for “dobbeltgænger”-hypotesen, som også er et problem i dens seneste inkarnation i russeren Andrey Bolshakovs bog *Man and his Double* fra 1997.³

- 1 G. Maspero, *Études de mythologie et d'archéologie égyptiennes I*, Paris 1893, s. 77–91; P. Le Page Renouf, ‘On the true sense of an important Egyptian word’, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 6, 1878, s. 494–508.
- 2 P. Le Page Renouf, *op. cit.*, s. 501.
- 3 A.O. Bolshakov, *Man and his Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom* (Ägypten und Altes Testament 37) Wiesbaden 1997.

Fig. 2 Auibras *ka*-statue i museet i Cairo. Fra http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ka_Statue_of_horawibra.jpg (Jon Bodsworth).

Den udbredte ægyptologiske forestilling om, at gravstatuer er “*ka*-statuer”, bygger på denne tradition, men er altså faktisk uden filologisk basis [fig. 2].⁴

En anden hypotese, som er den, der har spillet den største rolle i de seneste behandlinger af problematikken, vil derimod se *ka*’en som en langt mere abstrakt størrelse i stil med moderne begreber som “selv” eller “personlighed”. I nogle tekster, specielt i visdomslitteraturen, fungerer *ka*’en tilsyneladende som en art motivator for forskellige handlinger som eksemplificeret nærmere nedenfor. Den tyske ægyptolog Friedrich Junge har foreslået, at dette er den egentlige grundbetydning af ordet. Ifølge Junges tolkning drejer det sig derfor, når man f.eks. siger, at ofrene i dødekulten er “til din *ka*”, slet ikke om, at *ka*’en i bogstavelig forstand får ofrene, fordi det blot er en ærbødig talemåde.⁵ I sit *Magisterarbeit* har Giacomo Borioni taget denne idé videre og forsøgt at vise, at idéen om *ka*’en som en “personlighed” også kan forklare visse anvendelser i religiøse

tekster.⁶ Det bliver dog hurtigt tydeligt, at jo længere man kommer væk fra visdomslitteraturen, desto mere søgte og psykologiserende forklaringer må man give for at få hypotesen til at passe, og der er da også udmærkede tekstbelæg, der viser, at *ka*’en faktisk tænkes at modtage og have gavn af de ofre, den får, hvorved Junges idé om *ka*’en som blot en høflig talemåde svækkes betydeligt.⁷

Den tredje hovedhypotese er også mere abstrakt, men går i en anden, mindre psykologisk og mere religiøs retning, idet den forklarer *ka*-begrebets

4 Som påpeget af M. Fitzenreiter, *Statue und Kult: Eine Studie der funerären Praxis an nichtköniglichen Grabanlagen der Residenz im Alten Reich*, Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 3, Berlin 2001, s. 545-8.

5 F. Junge, *Die Lehre Ptahhoteps und die Tugenden der ägyptischen Welt*, Orbis Biblicus et Orientalis 193, Freiburg og Göttingen 2003.

6 G. C. Borioni, *Der Ka aus religionswissenschaftlicher Sicht*, Veröffentlichungen der Institute für Afrikanistik und Ägyptologie der Universität Wien 101 = Beiträge zur Ägyptologie 20, Wien 2005.

7 F.eks. Berlin 7294 (G. Roeder, *Ägyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin I*, Berlin 1913), s. 202, A4, hvor *ka*’en “modtager” ofrene, eller Metropolitan Museum of Art 11.155.1 (W.C. Hayes, *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1953-1959), bd. I, s. 332, fig. 220, hvor steelejerer “ofrer det til *ka*’en, som den elsker”.

grundbetydning som en form for “livskraft”.⁸

Denne tanke stemmer godt overens med forskellige anvendelser af begrebet, særligt i mytologiske sammenhænge, hvor det tydeligvis betegner en mere ubestemt dynamik eller skaberkraft, som personer eller guder er i besiddelse af. Hvis *ka* skulle betegne en “livskraft” i egentlig forstand, har hypotesen dog det problem, at teksterne i visse centrale

ka

sammenhænge siger det stik modsatte af, hvad man ville vente på baggrund af hypotesen. Således er en hyppig eufemisme for at dø “at gå til sin *ka*”, hvilket altså indikerer, at mennesket og *ka*’en er adskilte, mens mennesket er i live, og forenes i døden – lige modsat, hvad man skulle tro, hvis *ka*’en var en livskraft. Man er så nødsaget til at indskyde den ekstra hypotese, at mennesket og *ka*’en kortvarigt bliver adskilt, når døden indtræffer, så det at “gå til sin *ka*” bliver det næste trin i processen. Som ved “dobbeltgænger”-hypotesen forbliver det dog et betydeligt problem, at man er nødt til at indskyde *ad hoc*-hypoteser af denne art for at få materialet til at passe, og igen bliver spørgsmålet, om man ikke var bedre tjent med at søge en hypotese, hvor man ikke var afhængig af at udfylde hullerne i materialet på egen hånd.

Det lykkes altså hver af de tre hoved-hypoteser at gøre rede for en betydningsfuld del af *ka*’ens roller i de ægyptiske tekster – nemlig rollen som modtager

af ofre i “dobbeltgænger”-hypotesen, rollen som motivator for adfærd i “personligheds”-hypotesen og rollen som en mere abstrakt kraft eller dynamik i “livskraft”-hypotesen. Samtidig har de dog også, som vi har set, hver især deres egne problemer med at forklare andre dele af materialet, og disse problemer betyder, at det er svært at foretage det træk, der ellers synes oplagt: nemlig at kombinere idéerne og derved trække på hver af deres styrker.

Mytologiske forestillinger om *ka*’en

En af de tekstgrupper, der sjældent er blevet inddraget i disse tre fremtrædende hypoteser, er de mytologiske henvisninger til *ka*’en i religiøse tekster, specielt dødelitteraturen.⁹ Dette skyldes til dels, at *ka*’ens rolle i sådanne tekster er svær at passe ind i nogen af de tre hypoteser, men netop derfor udgør de mytologiske henvisninger også et lovende udgangspunkt for at forstå kernen i det ægyptiske begreb.

Helt overordnet optræder *ka*’en i dødeteksterne ofte som en form for skabelsespotentiale, hvoraf en gud kan skabe andre guder og væsner. Som sådan ligger dens rolle ikke så langt fra idéen om en “livskraft” som diskuteret ovenfor, men den adskiller sig alligevel på nogle centrale punkter. De ægyptiske tanker om skabelse og tilblivelse er i mytologien snævert knyttet til skaberguden Atum, og specielt den første skabelsesakt, hvor gudeparret Shu og Tefnut bliver til som resultat af Atums masturbation. Her, og ganske ofte i ægyptisk tankegang, er det vigtigt at bemærke, at skabelsen ikke finder sted ved at Atum bearbejder et materiale uden for sig selv, men at der derimod er tale om en form for udskillelse eller differentiering af potentielle forskelle, der befinder sig i Atum selv i latent form. Således er Atum selv hverken mandlig eller kvindelig i egentlig forstand, men den kønsforskel, der manifesterer sig som forskellen mellem den mandlige Shu og den kvindelige Tefnut findes latent i Atums egen krop udtrykt ved forskellen mellem Atums (potentielt kvindelige) hånd og (potentielt mandlige) penis.

Det er i denne proces, hvor skabelsen af andre væsner anskues som en aktualisering af latente forskelle, at *ka*-begrebet kommer til at spille en central

8 Detaljeret fremstillet i H. Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, Chicago og London 1948, s. 61–78, men også undertiden i nyere diskussioner, f.eks. J. Janák, ‘Journey to the Resurrection. Chapter 105 of the Book of the Dead in the New Kingdom’, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 31, 2003, s. 193–195.

9 Se diskussionerne om *ka*-begrebet i Pyramideteksterne i T. Lekov, ‘Ancient Egyptian notion of Ka according to the Pyramid Texts’, *Journal of Egyptological Studies* 2, 2005, s. 11–38 og J. Popielska-Grzybowska, ‘Atum and Son. Some remarks on Egyptian concept of eternity’, *Études et Travaux* 26, 2013, s. 538–546.

rolle. Således kan forholdet mellem Atum, Shu og Tefnut udtrykkes som en overførsel af *ka* fra skaberen til det skabte. Her kommer Atum først til syne som urhøjen, der stiger op af landmasserne, hvorefter han udskiller de to første guder:

O Atum-Khepri, som en høj blev du høj, som *benben*-stenen i Fønix-huset i Heliopolis steg du op. Shu spyttede du ud, og Tefnut udspyede du. Du lagde dine arme omkring dem som en *ka*'s arme, så at din *ka* kunne være i dem.¹⁰

I passagen spiller Atum altså rollen som *ka* for Shu og Tefnut, hvilket har den konsekvens, at hans *ka* kommer til at befinde sig "i dem". I lyset af de ægyptiske tanker om, hvad denne skabelsesakt indebærer, kan vi altså slutte, at *ka*'en her netop er det latente potentiale, som kan blive til de to guder. Hvis vi hypotetisk skulle overføre denne idé på levende menneskers *ka*'er, måtte vi altså tilsvarende forvente, at *ka*'en er det potentiale, hvoraf det levende menneske er aktualiseringen, og at *ka*'en altså dermed kan forstås som summen af alt det, som et menneske kan være eller blive – med en moderne metafor altså en form for "åndelig genetik".

Som man kunne vente af denne fortolkning, er *ka*-begrebet snævert forbundet med arvelighed og særligt med faderskab. Dette fremgår allerede af forholdet mellem Atum, Shu og Tefnut, hvor Atum i en vis forstand er de to andre guders "fader", og da skabelsen af Shu og Tefnut blot er det første skridt mod skabelsen af hele det ægyptiske pantheon, omtales Atum undertiden som "alle gudernes *ka*". Her er det fristende at omskrive *ka* som "stamfader", men som citatet ovenfor viser, hvor Atums *ka* "er i" Shu og Tefnut, er der aldrig tale om en fuldstændig adskillelse mellem *ka*'en og dens manifestation, så fader-metaforen er ikke helt dækkende.

Dødeteksterne rummer også en anden mytologisk metafor, der kan hjælpe til at indkredse forholdet

mellem en person og dens *ka*. En gruppe af nært forbundne formler fra Sarkofagteksterne viser indirekte, at forholdet mellem en *ka* og person er parallelt med forholdet mellem en person og en kropsdel.¹¹ Ifølge denne logik må mennesket altså udgøre en del af *ka*'en (ligesom Atums *ka* overførtes til Shu og Tefnut gennem en omfavelse), og menneskets impulser og tilbøjeligheder må dermed i sidste ende kunne spores tilbage til *ka*'en.

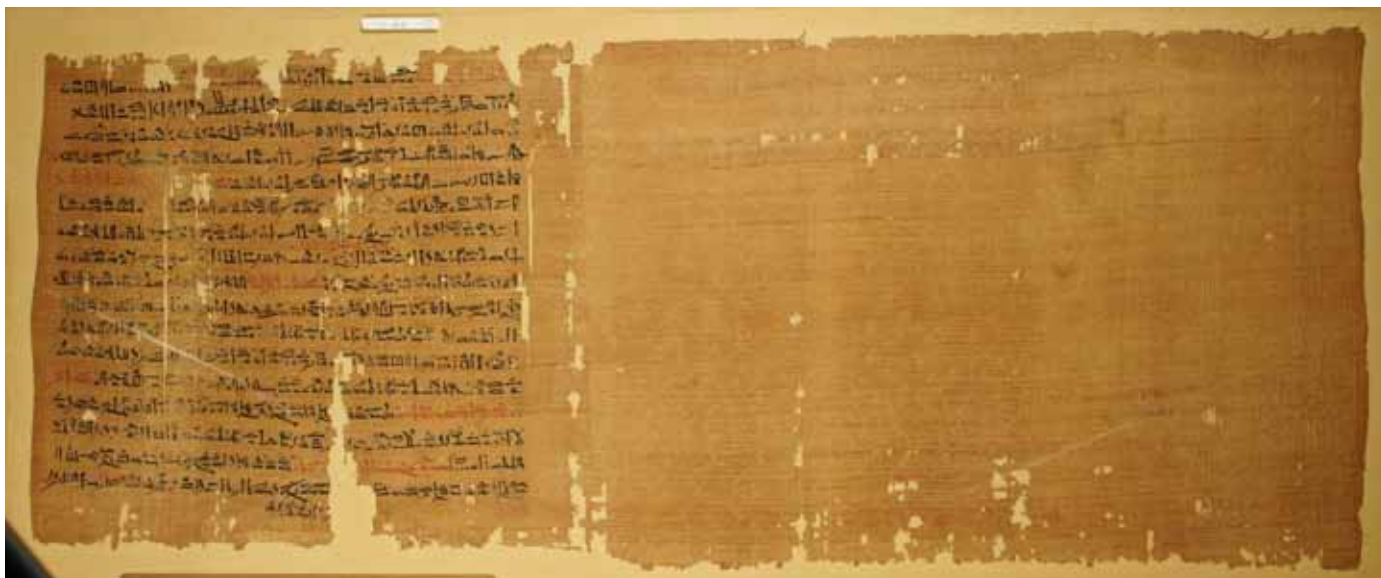
Spørgsmålet bliver nu, hvordan vi kan få denne mytologiske forklaringsmodel til at passe med de ægyptologiske, der er beskrevet ovenfor, og som tager udgangspunkt i hver sin undergruppe af det ægyptiske tekstmateriale.

En verden i stadig tilblivelse

Nøglen til at forstå sammenhængen mellem *ka*'en som afbildning, personlighed, livskraft og skabelsespotentiale ligger i, at skabelse i den ægyptiske tankegang aldrig er noget, der finder sted én gang for alle, men snarere er en stadigt igangværende proces. Et menneskes tilblivelse som en virkeliggørelse af det potentiale, der ligger i *ka*'en, er derfor ikke noget, der sker en gang for alle ved fødslen, sådan som vi måske ville vente, men derimod er virkeliggørelsen en konstant strøm fra *ka* til menneske. Dette er årsagen til, at det samme begreb kan betegne både det potentiale, som et givet menneske er en aktualisation af, og på samme tid også menneskets "personlighed" forstået som en tendens til at opføre sig på en bestemt måde: Både hvad et menneske er (vi ville måske sige dets "essens"), og hvad det gør i løbet af sit liv (dets "adfærd"), er del af den løbende aktualisation af *ka*'en. Dermed bliver det også tydeligt, hvorfor *ka*'en på den ene side kan fungere som en slags "livskraft", men på den anden side livet igennem er adskilt fra personen, sådan at foreningen af *ka*'en og personen, når personen går tilbage til at være rent potentiel, først finder sted, når personen dør. I denne eksistensform efter døden er personen altså forenet med sin *ka*, og det giver derfor god mening, at det er *ka*'en snarere end personen "selv", der modtager dødefrene. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at *ka*'en i konkret forstand tog bolig i kultstatuen – en idé, der hverken kan be- eller afkræftes i det bevarede tekstmateriale.

11 Formel 761-762 (Imaus kiste fra 11. dynasti), A. de Buck, *The Egyptian Coffin Texts*, bd. VI, Chicago 1956, sammenlign særligt 392e-f [761] med 392j og 392n [762], jf. kommentaren i R. Nyord, *Breathing Flesh: Conceptions of the Body in the Ancient Egyptian Coffin Texts*, København 2009, s. 512-518.

10 K. Sethe, *Die altaegyptischen Pyramidentexte*, Leipzig 1908-1922, §1652a-1653a.

Som vi vil se nedenfor, kan man finde hver af disse grundidéer i de ægyptiske tekster, der dog samtidig også giver os et væld af detaljer, som vi ikke nødvendigvis ville have kunnet slutte os til på baggrund af disse grundlæggende tanker om *ka*'en som det potentiale, som et levende menneske realiserer.

***Ka*'en i tekster fra Gamle og Mellemste Rige**

Vi står altså nu over for den opgave at holde den model, som vi har udviklet på baggrund af de mytologiske henvisninger og en nyvurdering af de tidligere ægyptologiske behandlinger, op imod de ægyptiske tekster, der omhandler *ka*'en. Der er tale om et betydeligt tekstmateriale, men heldigvis kan det opdeles i et mindre antal overordnede kategorier, alt efter hvad der siges om *ka*'en, og hvilken rolle den spiller. I det følgende vil vi undersøge nogle repræsentative og oplysende tekstoppassager og se, hvordan vi kan forfine vores umiddelbare forståelse af *ka*-begrebet.

En af de mest centrale tekster for forståelsen af den rolle, *ka*'en spillede i menneskets adfærd i dagligdagen, er visdomsteksten *Ptahhoteps lære*, der er lagt i munden på en berømt vesir af dette navn fra 5. dynasti, men som sandsynligvis i praksis er forfattet i begyndelsen af det 12. dynasti [fig. 3]. Teksten giver gode råd om en lang række emner fra embedsførelse og karriere til bordmanerer og henviser i denne sammenhæng af og til til *ka*'en som et menneskes tendens til væren og adfærd. Det første eksempel omhandler på overfladen det noget prosaiske spørgsmål, om man skal bede om brødet, når man spiser ved en adelsmands bord, men teksten får

undervejs sagt nogle langt mere dybsindige ting om menneskets natur:

Når en adelsmand sidder ved brødet,
så er hans adfærd (*sekheru*), som hans *ka*
befaler,
og han vil give til den, som han begunstiger.
En hændelse (*kheper*) har nattens beskaffenhed
(*sekheru*):

Det er *ka*'en, der rækker hans (el. sine) arme ud.
En adelsmand giver,
uden at man behøver at bede om det.¹²

Passagen rummer to centrale, men også vanskeligt oversættelige begreber, nemlig *kheper* og *sekheru*. Det første oversættes ofte med "at blive til" eller "at ske", men mere teknisk er det en betegnelse for den ovenfor omtalte mytologiske proces, hvor noget, der eksisterer i potentiel form, bliver aktuelt. Nært forbundet med denne tanke er begrebet *sekheru*, som angiver en "plan" eller "bestemmelse", der skal føres ud i livet. Anvendt om en person kan ordet derfor bruges om vedkommendes "karakter" eller "tendenser", men også den deraf følgende "adfærd", som i den første forekomst i citatet. Den svært oversættelige sætning: "En hændelse har nattens beskaffenhed" udtrykker altså i sammenhængen den idé, at den proces (*kheper*), der fører til en virkeliggjort handling, finder sted i det skjulte og dermed utilgængeligt for jordiske manipulationer,

12 *Ptahhotep* 135-140, Z. Žába, *Les Maximes de Ptahhotep*, Prag 1952, s. 26-27.

Fig. 3 Ptahhoteps visdomsbog i British Museum. Visse passager er skrevet med rødt blæk.

Fra http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113082&partId=1

og teksten præciserer efterfølgende, at dette skyldes, at det er *ka*'en, der handler.

Ud over forholdet mellem den skjulte, utilgængelige baggrundsproces og den observerbare adfærd lægger teksten også vægt på, at adelsmanden er af en særlig beskaffenhed, fordi hans *ka* konstant nøder ham til gavmildhed – et stormandsideal, der går igen i en lang række ægyptiske tekster, ikke mindst de selvbiografiske gravindskrifter. Denne pointe indprentes fra det modsatte perspektiv, nemlig adelsmandens eget, i en anden tekstpassage:

Forsørg dem, der er afhængige af dig, ved hjælp af din velstand,
som tilfalder den, som guden belønner.
Om den, som bliver fattig af at forsørge dem,
der er afhængige af ham,
siger man: "Det er en gavmild *ka*".
Kun den pligtopfyldende *ka*, der forsørger andre,
er en (rigtig) *ka*.¹³

På trods af det ændrede perspektiv er pointen i og for sig præcis den samme som i den forrige passage, blot drejer det sig nu om, hvordan man bærer sig ad med at (be)vise, at man virkelig besidder en sådan gavmild *ka*, der ideelt set er forudsætningen for en høj status i det ægyptiske samfund.

Mens disse to eksempler altså viser, hvordan *ka*'en som potentiale spiller en afgørende rolle for en persons handlerum og adfærdstendenser, kombinerer *Ptahhoteps lære* også sådanne eksempler med henvisninger til *ka*'en som et egentligt skabelsespotentiale, hvor begrebet ligger tættere på, hvad vi finder i de religiøse tekster. Således omhandler en anden berømt passage afkom og børneopdragelse:

Hvis du vil have fremgang, så stift bo
og få en søn for at glæde guden.
Hvis han er pligtopfyldende og slægter dig på,
lytter til dine formaninger og har succes med
sine ærinder i dit hus,
og ser efter din ejendom på passende vis,
så skal du gøre alt godt for ham:
Han er din søn, som din *ka* har avlet til dig.

13 *Ptahhotep* 339-344, Žába, *op. cit.*, s. 43.

Du må ikke vende dit hjerte bort fra ham.
Men afkom kan også give problemer.
Hvis han kommer på afveje og går imod dine
råd,
ikke efterlever dine formaninger,
og hans ærinder i dit hus mislykkes,
fordi han modsætter sig alt, hvad du siger,
og hans mund flyder over med slet tale,
mens hans opmærksomhed er langt borte fra,
hvad han har i hænderne,
så forstød ham: han er ikke din søn,
det er ikke til dig, han er født.¹⁴

I lyset af *ka*'ens rolle som det bagvedliggende potentiale for væren og adfærd er det på mange måder kun logisk, at det også må være *ka*'en, der står bag forplantning. Den citerede passage går dog et skridt videre og opererer med muligheden af en søn, der ikke er avlet af *ka*'en, og som derfor ikke slægter sin fader på, hvorimod en lydig og fremgangsrig søn er et tegn på *ka*'ens utvetydige involvering i forplantningen. Ligesom med adelsmandens adfærd i de to ovenstående passager er det altså igen de muligheder, der faktisk realiseres gennem et menneske, som tillader en at drage slutninger om menneskets *ka*, fordi mennesket er *ka*'ens realisering.

Denne type slutninger kan dog også gå den anden vej. Således viser en afbildning af pågrebne forbrydere i Rashepses' grav i Saqqara en mand, der føres foroverbøjet frem foran gravejeren, mens han protesterer med ordene: "Min *ka* er perfekt – hvad har jeg gjort?" [fig. 4].¹⁵ Den tyske ægyptolog Adolf Erman bemærkede i 1919 om denne scene, at *ka*'en

14 *Ptahhotep* 197-214, Žába, *op. cit.*, s. 31-32.

15 K.R. Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien nach den Zeichnungen der von Seiner Majestät dem Könige von Preussen, Friedrich Wilhelm IV., nach diesen Ländern gesendeten, und in den Jahren 1842-1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition auf Befehl Seiner Majestät*, Berlin 1849, bd. II, s. 63.

Fig. 4 Detalje med forbryder. Tegning LM efter Lepsius II, 63.

Fig. 5
Amen-
hotep III
og hans *ka*
i Luxor-
templet.
Foto LM.

altså kunne betegne samvittigheden,¹⁶ men i lyset af de hidtil citerede passager, skal vi nok igen snarere se *ka*'en som et udtryk for menneskets mere eller mindre medfødte handlemuligheder, så fangen ikke blot siger, at han ikke har noget på sin samvittighed, men snarere at han i kraft af sin natur ikke ville være i stand til at begå en forbrydelse.

Som vi så ovenfor, er faderens *ka* involveret i forplantningen, men hvornår bliver et menneskes egen *ka* til? Kilderne til dette spørgsmål er sparsomme, men ofte citeres scenerne fra Ny Riges fremstillinger af kongens guddommelige undfangelse, hvor skaberguden Khnum samtidig former både kongen selv og hans *ka* på sin pottemagerskive [fig. 5].¹⁷ Her er der dog dels tale om en senere kilde, og dels om en kongelig person, hvis skabelse udtrykkeligt er exceptionel. En trylleformel, der nok stammer fra det Mellemste Rige, selvom den kun kendes i en afskrift fra det 18. dynasti, giver dog et

16 A. Erman, *Reden, Rufe und Lieder auf Gräberbildern des Alten Reichs*, Berlin 1919, s. 51

17 U. Schweitzer, *Das Wesen des Ka im Diesseits und Jenseits der alten Ägypten*, Glückstadt-Hamburg-New York 1956, s. 62-5.

lignende indtryk for privatpersoner. Formlen er beregnet til at fremskynde en vanskelig og potentielt farlig fødsel, og omhandler altså et endnu ufødt barn.¹⁸ I denne forbindelse reciteres en tekst, der påpeger, at barnets *ka* allerede er blevet skabt, hvorved selve barnets fødsel blot bliver et spørgsmål om tid. Logikken er altså den, at *ka*'en bliver skabt, mens barnet endnu er i moderens mave, og at når først den er skabt, vil den uvægerligt manifestere sig som selve barnet.

Dødelitteraturen rummer en række henvisninger til forskellige væseners *ka*'er, som pladsen desværre ikke tillader os at udforske nærmere her, men langt den hyppigste tanke i tekster, der omhandler døden, er, at den døde møder sin *ka* – en idé, der er så fremtrædende, at udtrykket “at gå til sin *ka*” som nævnt bliver en eufemisme for at dø. Et andet mere detaljeret udtryk for den samme tanke er, at den dodes hånd “gribes af hans forfædre, hans *ka*'er”, hvor den døde således indlemmes i et kollektiv bestående af hans eller hendes forfædre, som altså her er tæt knyttet til, hvis ikke identisk med, en gruppe af *ka*'er (her i pluralis).¹⁹

I lyset af sådanne tekster om fødsel og død kan man altså se omridset af en forestilling, hvor *ka*'en og personen konstitueres som selvstændige, men nært forbundne væsener før menneskets fødsel, mens de mødes eller ligefrem smelter sammen efter døden. Menneskets liv er således karakteriseret af den afstand mellem *ka* og person, der giver den stadige aktualiseringsproces “nattens beskaffenhed”, som *Ptahhotep* udtrykker det [fig. 6 og fig. 7].

Som den ovenstående diskussion har vist, er det muligt at opsætte en samlet model for en forståelse af *ka*-begrebet, der trækker på såvel hver af de tidligere ægyptologiske hypoteser som på ægypternes egne metafysiske overvejelser. Nøglen til denne sammentænkning er indarbejdelsen af det ægyptiske synspunkt, at verden ikke bliver skabt en gang for alle, men er i en stadig tilstand af cyklisk skabelse,

18 N. Yamazaki, *Zaubersprüche für Mutter und Kind*, Berlin 2003, s. 24-26 (formel F).

19 Se G. Lapp, *Die Opferformel des Alten Reiches*, Mainz 1986, 81f.

Fig. 6

Senwosret I fulgt af sin separate *ka* i Det Hvide Kapel i Karnak. Foto LM.

nedbrydelse og genskabelse. Dette gælder også for det enkelte menneske, der lige fra fødslen løbende manifesterer *ka*'en, som dermed ikke blot bliver en forudsætning for menneskets eksistens (som teksterne om fødsel og forplantning naturligt nok lægger vægt på), men også danner rammen for de adfærdsmuligheder, det enkelte menneske har, og på denne måde kommer tæt på vores forestilling om et individs "natur" eller "personlighed".

Interessant nok danner *ka*'en forstået på denne måde en form for reciprok til et andet vigtigt ægyptisk "sjæle"-begreb, nemlig *ba*'en. Hvor *ba*'en, som Žabkar har vist,²⁰ er menneskers eller guders evne til at manifestere sig og altså dermed det, som gør, at et væsen kan opleves som nærværende i en given situation, er *ka*'en i stedet det bagvedliggende potentiale eller den "kraft", der opleves som et menneske og dets adfærd. På denne måde begynder vi at kunne se, hvorfor *ka*'en spiller en så central rolle i den ægyptiske forståelse af mennesket og ikke mindst dets liv og død.

20 L. Žabkar, *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts*, Chicago 1968.

Fig. 7 Senwosret I og hans *ka* (her afbildet som en personificeret *ka*-standart med kongens Horus-navn) i Det Hvide Kapel i Karnak. Foto LM.

Osiris er opstanden!

Lise Manniche

Et udsagn kan gentages så mange gange, at det opnår status af uigendrivelig sandhed i en sådan grad, at det ikke falder nogen ind at sætte spørgsmålstegn ved det. Det sker relativt ofte indenfor ægyptologien, og utvivlsomt også inden for andre fagområder, og det tager lang tid inden videnskabelige nyfortolkninger trænger ind i populære medier. Det er da også en kompliceret sag at udrede koncepter i en fremmed og ældgammel kultur. Der er mange spørgsmål at stille, men det mest interessante er nok altid: "hvorfor?"

Ligesom de gamle ægyptere selv gjorde det, må vi blive ved med at finde nye indfaldsvinkler, og det kan undertiden vise sig så lønnende, at en latent utilfredshed med tidligere fortolkninger pludselig viger for klarhed. En af de forskere, som har stillet mange spørgsmål, er Christiane Desroches Noblecourt (1913-2011), der i mange år regerede (*sic!*) over den ægyptiske afdeling i Louvre. Allerede først i 1950'erne interesserede hun sig for symbolikken i ægyptiske fremstillinger. En af de senere, reflekterende bøger i hendes lange forfatterskab er *Amours et fureurs de La Lointaine. Clés pour la compréhension de symboles égyptiens* (Den Fjernes kærlighed og vrede. Nøgler til forståelsen af ægyptiske symboler) fra 1995. Hovedtemaet er gudinden Hathors

(og hendes andre skikkelsers) essentielle rolle i forbindelse med den årlige oversvømmelse, der var hele rygraden i såvel ægypternes liv som i deres dødetro. Det er en sjældent helstøbt publikation, hvor hver enkelt lille detalje bidrager til en samlet forståelse. Den har intet noteapparat, men CDN taler med en sådan autoritet, at man (hvis man er fortrolig med emnet) ikke tvivler, især da bogen er illustreret med talrige tegninger med detaljeret billedtekst, der resumerer tekstens argumenter.

Det har ofte været akavet at skulle forklare det aspekt af ægypternes dødetro, der angår den umiddelbart lidet ønskværdige situation, at man efter at have bestået dommen foran Osiris og er blevet lukket ind i hans rige bliver sat til at udføre hårdt fysisk arbejde på markerne i det hinsides, til og med i sit bedste tøj. Markerne omtales på ægyptisk som "sivmarkerne", hvilket ville gøre opdyrkningen ganske arbejdskrævende, for ikke at sige absurd. Der forelå dog en udvej for at undslippe: at sørge for, at ens gravudstyr rummede 365 små menneskefigurer + et hold opsynsmænd, der på magisk vis ville overtage slideriet [fig. 1]. På ægyptisk hed de *shabti*, formodentlig fordi de tidligste blev skåret af *shawab*-træ (persea). De er dog oftest udført af

Fig. 1 *Shabti*-figurer i Cairo-museet (kælderudstillingen). Foto LM.

blågrøn fajance, eller, i en mere primitiv udgave, af ler.

CDN er af en anden mening (s. 157-167). Tallet 365 er vigtigt, ikke bare for at stille en figur til rådighed til hver dag i året, men som en manifestation af årets cykliske gang: når den sidste har været i aktion, begynder den første forfra, ligesom landbrugsåret skildres med pløjning, såning og høst uden begyndelse og ende på gravkapellernes vægge helt tilbage fra Gamle Rige. Figurerne har glatte kroppe viklet i mumiebind, og de er beskrevet med det relevante kapitel 6 fra Dødebogen:

Formular for at få en *shabti* til at udføre arbejdet i de dødes rige. Siges af Osiris NN (navn indsat):

Oh du *shabti* NN! Hvis jeg bliver råbt op, hvis jeg bliver udpeget til at udføre noget arbejde, der skal gøres i de dødes rige, da skal opgaven pålægges dig, som en arbejder udtaget til sit hverv. Svar da i mit sted, når som helst markernes skal dyrkes, bredderne skal vandes eller slam transporteres fra øst til vest. "Her er jeg!" skal du sige (CDNs oversættelse).

Nogle af figurerne i sådan et sæt kan imidlertid have rigtigt tøj på, ikke en landarbejders korte kilt, men en embedsmands fine dragt [fig. 2,3]. Det er "søndagstøjet", og disse figurer repræsenterer netop dem, der ikke skal i arbejde på helligdagen. Den ægyptiske uge var på 10 dage, og således ville der ideelt set skulle være 36 figurer af denne type i et komplet sæt.

Det er den afdøde selv, der skal på arbejde, *ikke* en stedfortræder (som om man kunne snyde selveste Osiris, som CDN udtrykker det). Sådan fremstilles det også i Dødebogens illustration, både på papyrusruller og når motivet er forstørret op på en gravvæg. Forudsætningen for succes i markarbejdet er vandets ankomst midt i juli, den oversvømmelse, der varsles, forklares og symboliseres af Hathors handlinger og alias'er. Resultatet af den manifesterer sig i det spirende korn (og andre planter), som signalerer Osiris' årlige genoplivelse og dermed hele samfundets fortsatte funktionsdygtighed. Den afdøde, og det gælder både mænd og kvinder, bidrager hermed egenhændigt til at holde verden i gang, og til en så vigtig opgave sender man ikke en stedfortræder. Osiris' skæbne har ligget alle på sinde, og den årlige manifestation af den ventede oversvømmelse har været fejret i hele landet. Det er svært ikke at sende en tanke til påskens mysterium, især i den græsk-ortodokse kirke, hvor den traditionelle påskehilsen blandt folk er *Christós anésti!* – "Kristus er opstanden!"

Fig. 2,3 To *shabti*'er fra 19. dynasti. Den ene holder to hakker (teksten på kroppen udeladt), den anden hieroglyfferne *djed* og *sa(?)*, knyttet til henh. Osiris og Isis. Illustrationer fra *Amours et fureurs*, s.156.

Boganmeldelser

Tine Bagh

Finds from the Excavations of J. Garstang in Meroe and F.L. Griffith in Kawa in the Ny Carlsberg Glyptotek

Ny Carlsberg Glyptotek 2015
132 s, talrige farveill. 129 kr.

I forlængelse af sit projekt med at dokumentere Glyptotekets fund fra Flinders Petries udgravninger i Ægypten har Tine Bagh i 2013-14 gjort det samme med to britiske ekspeditioner i Nubien: Garstangs i Meroe 1909-1912 og Griffiths i Kawa 1930-1931.¹ Bogen er i to dele med separat omtale af arkivalier og fund vedrørende de to lokaliteter. Yderligere findes som indledning en præsentation af de involverede aktører på Glyptoteket samt en kort beskrivelse af landet og de historiske perioder (25. dynasti i Ægypten ca. 750-653 f.Kr. fulgt af uafhængige, nubiske konger i Napata 650-300 f.Kr. og i Meroe

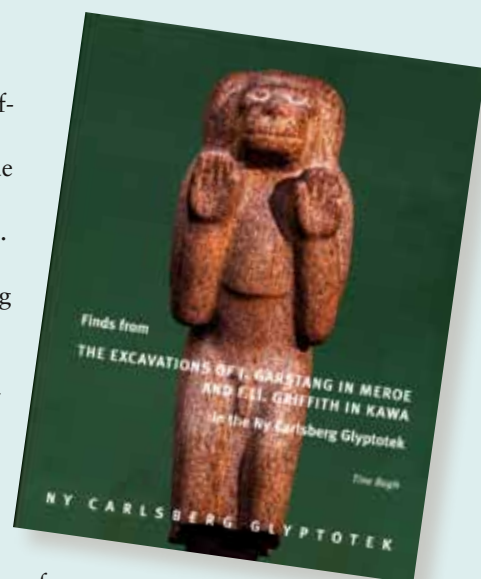
1 Om Kawa se også Tine Bagh, 'Taharqas tempel i Kawa', *Papyrus* 34/2, 2014, s. 4 – 17.

300 f.Kr.-400 e.Kr.) og som afslutning to appendikser med henholdsvis nubiske genstande uden proveniens og nubiske genstande på Nationalmuseet.

Samlingen rummer blandet gods fra store statuer, steler og en søjle til keramik, perler, amuletter og skarabæer, der alle viser facetter af den nubiske kultur med dens ægyptiske aner og konventioner.

Alle de relevante genstande er omhyggeligt beskrevet og illustreret med farvefotos af både genstande og dokumenter af den ypperlige kvalitet, som vi er forvante med fra tidligere publikationer fra Glyptoteket.

I modsætning til genstandsbeskrivelserne og den egentlige dokumentation bærer de indledende afsnit præg af at være skrevet under et vist tidspres (en sidste sproglig afpudsning og redigering af detaljer ville have lettet læsningen), men ikke desto mindre giver præsentationen af korrespondancen mellem udgraverne og Glyptotekets ansatte en god indsigt i, hvordan samlingerne er blevet erhvervet, og hvilke økonomiske, kunstneriske og praktiske kriterier, der har været i spil. Man kunne have ønsket sig nogle prøver på stelerne interessante tekster. Nok er der

Søren Giversen

Egyptiske og Koptiske Eventyr og Historier

Forord af Anne Katrine Giversen
Poul Kristensens Forlag 2014
75 s., 9 ill. 149,95 kr.

Foreliggende lille bog indeholder en håndfuld små fortællinger, spændende i tid fra 300-tallet helt op til noget der nærmer sig vor tid. Historierne er enkle og folkelige, til tider naive og meget charmerende. De giver et ganske andet billede end det sædvanlige af den koptiske litteratur, at den ikke kun er

religiøse tekster og helgenbiografier. Et vidunderligt eksempel er "Oksen Pamuns klage og bøn", der på det nærmeste foregriber "Den stegte svanes klagesang" fra *Carmina Burana*:

Brølet om nåde fra oksen Pamun,
der får alverden til at græde:
"Hvad er det, folk har gjort mod mig?
De tog nogle dobbeltøkser,
bragte dem hen til engene,
fældede de tykke træer
og levned ikke de tynde.
Det tykke træ lavede de til en plov,
af de tynde dannede de en pigkæp;
de bragte træ hen til håndværkerne,
de tog fat på det,
formede det til et åg.
Det satte de om min hals,

henvisninger til oversættelser gennem de primære publikationer, men de er kun tilgængelige for fag-folk. Der er dog hjælp at hente på internettet.²

I forbindelse med sin forskning i arkiverne arrangerede Tine en udstilling “Taharqa – Den Sorte

2 Teksten til stele V ligger online på engelsk her: https://www.academia.edu/353990/Kawa_V_and_Taharqos_ByAwt_Some_Aspects_of_Nubian_Royal_Ideology. Denne og de andre kan også findes (i mindre letlæselig form) i *Fontes Historiae Nubiorum*: [https://digitalt.uib.no/bitstream/handle/1956.2/3083/FHN%20I%20%20%20%20copy.pdf?sequence=1](https://digitalt.uib.no/bitstream/handle/1956.2/3083/FHN%20I%20%20%20copy.pdf?sequence=1)

Bogen og udstillingen om de nubiske fund på Glyptoteket kan ses som en oportun markering af, at Tine Bagh fra 1. maj blev fastansat som museumsinspektør på Glyptoteket. Til lykke til Dansk Ægyptologisk Selskabs formand!

Farao” (9. april- 28. juni 2015) i fire af Glyptotekets mindre rum, sat op med hjælp fra grafiker Jakob Helmer. De to første informerede om Taharqa og hans tempelbyggeri i Kawa, hvor især den gådefulde søjle (stykket sammen af elementer fra fire søjler) og de nyligt restaurerede steler var værd at lægge mærke til. Herigennem fik vi et billede af de nubiske konger og deres forhold til Ægypten. De to sidste rum fulgte op på, hvad det skete efter Taharqa og det 25. dynasti, især i forbindelse med religion og gravskikke, koncentreret i byen Meroe og den tilhørende pyramidegravplads. Her var også udstillet mindre fund fra Kawa. Den fine udstilling forstærkedes af Janne Klerks dejlige fotografier fra de forskellige lokaliteter, sat op i stor størrelse på væggene (billederne genfindes i bogen). Især i de to runde rum fungerede dette fremragende. Den ovenfor omtalte bog, der blev udgivet den dag udstillingen åbnede, er ikke at betragte som et egentligt katalog, og genstandene er da heller ikke forsynet med udstillingsnumre. Det var snarere udstillingen, der supplerede og anskueliggjorde bogens indhold. Man kunne ønske, at denne fornemme præsentation af den oldægyptiske kultur, som den blomstrede langs Nilen syd for det egentlige Ægyptens grænser, kunne blive en permanent installation.

LM

Foto Ana Maria Gonzales.

de spændte ploven efter mig;
de krummed ploven
og spændte den efter mig
og prikked mig med pigkæppen i mine sider.
Så overgav de mig til slagterens søn.
Den, der opfeded mig, tog mig,
slagterens søn skar mig op
han skar mig i stykker,
de skar mig ud,
de hængte mig op på torvene i alles nærvær,
kasted mine knogler for hundene.
Men lad mig dog slippe for noget sådant
og også fra andre ting -”

Der er desuden et længere digt, hvor dronningen af Saba stiller kong Salomon gåder om sit land, som han selvfølgelig kan løse. Og så er der en mageløs cyklus om troldmanden Simon, der spiller både

religiøse og sekulære magthavere diverse puds. Den foreliggende version er fra midten af 1800-tallet; der er dog næppe tvivl om, at den kan spores langt tilbage i tiden.

Men! For der er selvfølgelig et men. Bogen bærer tydeligt præg af at være udgivet posthumt. Der mangler den sidste gennemarbejdning og den sidste finish. I første del af bogen er oversætterens forklaringer og kommentarer sat i kursiv; dette er ikke tilfældet i sidste del, og det virker umiddelbart forstyrrende. I samme sidste del er et par overskrifter rodet sammen og byttet rundt, og det er lige så forstyrrende. Desuden lader korrektoren meget tilbage at ønske. Korrektur og redigering burde i det mindste være klaret fra forlaget (stavemåden ovenfor er som den fremstår i bogen). Disse skønhedsfejl er virkelig synd for denne fine lille bog.

Annette Lerstrup

Akhnaton i Antwerpen

Fra opførelsen i Antwerpen.
Fra <http://brankopopovic.blogspot.nl/2015/02/akhnaten-by-philip-glass-costumes.html>

Paul John Frandsen

Den amerikanske komponist Philip Glass modtog den 14. april dette år en af Nordamerikas fornemste musikpriser, The Glenn Gould Prize. Prisen, der er opkaldt efter en af det 20. århundredes største musikere, tildeles ham for hans livslange og meget omfattende kompositoriske virke. Han har skrevet i alle musikalske genrer, men er vel nok mest kendt for sin filmmusik (*The Hours*, som fik en Oscar) og sine operaer. Blandt de sidste er *Akhnaten* fra 1983 den mest spillede. Og det er den, det følgende skal handle om. I 1991 præsenterede jeg Papyrus' læsere for en længere analyse af operaens handling og musikalske struktur. Jeg havde i Stuttgart haft lejlighed til at se en genoptagelse af den oprindelige, meget smukke opførelse, der også er den, der findes indspillet, og var blevet fascineret af Glass' brug af det ægyptiske forlæg og nyudviklede anvendelse af ledemotiver, dvs. musikalske figurer – melodi, klang og rytme – som sættes i forbindelse med personer og handling.¹ Alt det skal ikke gentages her næsten 25 år senere.

1 'Philip Glass' *Akhnaten*', *Papyrus* 11/1 (1991), s. 22-63.

Operaen har i mellemtiden været spillet på alverdens operascener, og selv har jeg haft lejlighed til at se to af disse opførelser, den seneste i februar 2015. Begge har budt på spændende, nye fortolkninger af operaen, men det er især den sidste, jeg vil divertere læserne med.

Lad mig først kort repetere operaens handling, der kan beskrives som punktnedslag i Amarnaperiodens historie. Glass selv accepterede betegnelsen "syngende arkæologi"! I en række scener følger vi Amenhotep III's død og begravelse, Akhnatons kroning og præsentation for folket, hans religiøse revolution, kærligheden mellem ham og hans dronning Nefertiti, grundlæggelsen af Amarna, og operaens musikalske højdepunkt: kongens hymne til Aton, den nye solgud. Vi hører dernæst om den truende udenrigspolitiske situation, som ikke gør det ringeste indtryk på Akhnaton, oprøret mod Aton-tilhængerne, og restaureringen under Tutankhamon. Operaen slutter med at handlingen føres op til vore dage, hvor et hold turister spadserer rundt i ruinerne af Amarna, mens en turistfører læser op fra

en guide à la *Turen går til Ægypten*: den svundne storhed er i dag ikke andet end murbrokker – desværre.

Operaens personer er de velkendte historiske skikkelser: Amenhotep III og hans gemalinde Teje; Akhnaton, Nefertiti og deres døtre. Dertil kommer Amons ypperstepræst, Ay og general Horemheb. I operaen synger de alle på ægyptisk, dvs. på et sprog, tilhørerne ikke kan forstå. Det gør dog ikke noget, fordi Glass har indført en fortæller i form af en skriver, der fortæller, hvad der sker, læser op af breve fra fremmede fyrster, reciterer Akhnatons grænsesteler, ritualtekster, etc. Skriveren er således den eneste person, som forestillingens instruktør kan “manipulere” med – og det gjorde instruktørerne i alle de tre forestillinger, jeg har set – specielt den seneste i Belgien.

Den stemningsfulde og flotte amerikanske opsætning i Boston og Chicago fandt sted i år 2000. Forestillingen var lavet af den kendte amerikanske instruktør og skuespilforfatter Mary Zimmerman (f. 1960) og var i mange henseender et farvestrålende og pragtfuldt bud på at fylde handlingsgangen med ægyptiske ritualer, inspireret af teksten til operaens forskellige scener. I Amenhotep III's begravelsesoptog så man således “ingredienserne” til vejesenen i Dødebogens kap. 125 i form af to kasser med henholdsvis kongens hjerte og en fjer. Processionen havde også en kvinde med bind for øjnene og med en vægt i hænderne. Operaen igennem var personerne selvsagt i ægyptiske geandter, ligesom dekorationer og bagtæpper havde motiver fra handlingsens ægyptiske verden. Mest overraskende og effektiv var dog slutningen, dvs. scenen efter Tutankhamons restaurering. Her faldt bagtæppet til jorden med et brag samtidigt med at teatrets

Kostumetegning af Walter van Beirendonck til Akhnaton. Fra programmet.

bageste porte blev hejst op. Tilskuerne kunne således se tværs igennem hele operahuset og ud på parkeringspladsen, der på denne måde blev inddraget i epilogen som det, der var blevet tilbage af Amarna. Her vandrede “turisterne” så rundt og fotograferede, mens en dreng skrev en graffito: I was here!

I foråret 2015 kom operaen op på den flamske opera i Antwerpen og Gent. Dekoration og iscenesættelse skyldtes den britiske instruktør Nigel Lowery, og hans version er så langt den mest radikale forestilling af de tre, jeg har set – og på sin vis også den mest deprimerende. Forestillingen trækker Akhnatons budskab om universel fred og lykke op i en strålende utopi for siden at vise dennes totale umulighed. I forestillingen bukker lykke og skønhed under for den moderne verdens allerhæsligste sider – men den viser samtidigt, at utopien kun kan realiseres ved at anvende samme metoder, som dem, der bliver dens undergang.

Iscenesættelse og tolkning

Operaen blev spillet i en moderne dekoration. Centrum i en drejescene var en fæstningslignende bygning med et stort tårn lidt til højre for midten. Et meget væsentligt træk ved iscenesættelsen var brugen af et film/videokamera, der dels viste tilskueren

STRUCTUUR VAN HET WERK		
EERSTE BEDRIJF: JAAR 1 VAN HET BEWIND VAN AKHNATON - THEBE Proloog (Verteller) Eerste scène: De begrafenis van Amenhotep III (Aye, Begraafsterkooi & Koor) Tweede scène: De kroning van Akhnaton (Amon, Horemheb & Aye, Verteller, Koor) Derde scène: Het naam van het openbare optreden (Akhnaton, Tye, Nefertiti)	TWEEDE BEDRIJF: DE JAREN 5 TOT 15 - THERE EN AKHETATEN Eerste scène: De tempel (Hogepriester van Amon, Mannenkoor, Akhnaton, Tye) Tweede scène: Akhnaton en Nefertiti (Verteller, Akhnaton & Nefertiti) Derde scène: De stad - Dans (Verteller, Dansers) Vierde scène: Hymne aan Aton (Akhnaton, Koor)	DERDE BEDRIJF: JAAR 17 EN HET HEIDEN - AKHETATEN Eerste scène: De familie (Dochters van Akhnaton, Akhnaton, Nefertiti, Verteller) Tweede scène: Aanval en ondergang (Amon, Horemheb, Aye, Koor) Derde scène: De ruïnes (Verteller) Vierde scène: Epiloog (Tye, Nefertiti, Akhnaton)

sekvenser, der var optaget og redigeret i forvejen, men også små sekvenser, der blev optaget under forestillingen. Det gælder især sådanne, som viste os personernes færden inde i den fæstningslignende bygning.

Skriverens person var, som allerede nævnt, det redskab Lowery frem for andre brugte til sin tolkning af operaen. Dette førte til, at skriveren ind imellem sin rolle som skriver også spillede rollen som alle periodens tre konger. Det lyder måske skørt, men viste sig at fungere perfekt. I operaens prolog er det således den døende Amenhotep III / skriveren, der selv reciterer den indledende Pyramidetekst: "Horisontens dobbeltdøre er åbne, deres bolte er trukket fra, skyerne mørkner himlen, stjernerne regner ned, stjernebillederne skælver, helvedes-hundens knogler ryster, dørvogterne er tavse, når de ser denne konge som morgensolens sjæl."

Akhnatons utopiske program – og dermed alle operaens scener minus prologen og slutningen – er indfældet i et uhyggeligt billede på vor tid. Under forspillet møder vi den gamle verden. Den har ifølge operaens koncept en isnende lighed med vor udskejjende samtid, og anskueliggøres gennem en række stumme figurer, der færdes rundt omkring på scenen. Blandt disse ses en rotte, et siamesisk par, der angiveligt skal forestille en pusher og en narkoman. De har én hånd fælles. Den har form som en overdimensioneret guldhandske, med hvilken de skiftes til at daske hinanden i skridtet. Hertil en kvinde, hvis ansigt er indføjjet i en kæmpe stor rund cirkel, i hvis midte, dvs. omkring hendes ansigt, der var tegnet to blodrøde læber. Hun bevægede sig med æggende og vellystige bevægelser rundt på scenen, alt i mens hendes tunge blev stukket ud af munden med provokerende slikkende bevægelser. Dette persongalleri – der var yderligere et par personer, herunder en dværg – repræsenterede helt klart den gamle, depraverede verden, og hvis man skulle være i tvivl om tidsfæstelsen, så endte denne pantomime med at en af personerne strangulerede en ung smuk kvinde – den ovenfor omtalte luder, dog uden den runde skive – en klar hentydning til f.eks. Lulu og Jack the Ripper.

Operaens forskellige scener indeholdt flere raffinerede elementer. Amenhotep III's begravelse (I,1) foregik blandt andet ved, at kongen blev viklet ind i gyldne mumiebind, således at man på scenen endte med at se en guldummie. Begravelsesscenen efterfølges umiddelbart af kroningsscenen (I,2), og i denne vikledes den gyldne mumie ud igen, og – vupti – der stod så Amenhotep IV i sit meget smukke kostume.

Hvordan dette fantastiske tryllesnummer reelt blev lavet, fik jeg desværre ikke opfanget, men effektfuldt var det. I bedste overensstemmelse med ægypternes egne forestillinger forstås kroningen her som en genfødsel, en genial og enkel løsning.

Scenen hvor Amontemplet stormes af Akhnaton, Teje og de nye præster var superdramatisk (II,1). Den kraftige og synkoperede musik er selvsagt, som den er hos Glass, men på videoskærmen skildredes revolutionen som en brutal undertrykkelse af det gamle regimes repræsentanter. De arresteres og skydes ned uden nogen pardon. Dagens nedslagtninger i Mellemøsten er her helt klart forbilledet for det, vi ser. Og der er næppe den store tvivl om, at Amarna-regimet hvilede på spyddene.

En af opsætningsens bedste scener var den, der hos Glass hedder "Byen og dansen" (II,3). Scenen rummer ingen sang, men en inciterende dansemusik og skriverens recitation af Akhnatons intentioner, således som de fremgår af byens berømte grænsesteler. Proklamationen af kongens vilje var stærk og bydende, men så begyndte løjerne, der så godt som udelukkende foregik på videoen. Her skildres Akhnaton som en manisk billedkunstner, der farer

Scene fra operaen. Fra http://www.operamagazine.nl/wp-content/uploads/2015/02/AKHNATEN_19_MG_7078_cAnnemieAugustijns.jpg

Kvinde danser kongens hymne. Fra <http://brankopopovic.blogspot.nl/2015/02/akhnaten-by-philip-glass-costumes.html>

rundt i sit atelier, roder med papir, pensler, saks, og andet godt værktøj for til slut at kaste sig over den stykvisse fremstilling af en række sort-hvide billeder, der hæftes op på en væg, således at de ved afslutningen danner et sammenhængende billede af et frodigt felt af blomster. Den agerende er skriveren, der altså identificeres med Akhnaton. Blomsterbilledet skal forestille et af gulvene i byen, og det kommer senere til at blive anvendt som baggrund for familiescenen (III,1).

Operaens højdepunkt er præsentationen af den berømte Solhymne (II,4), som mange komponister har sat i musik. I Danmark har Vagn Holmboe gjort det. I Antwerpen versionen sang Akhnaton sin hymne fra toppen af tårnet iklædt et pragtfuldt kostume i farverne blå og guld. Glass har bestemt, at hymnen skal synges på sproget i det land hvor operaen opføres, og derfor sang den britiske kontratenor Tim Mead den på et efter anmeldelserne at dømme ulasteligt nederlandsk. Hymnen blev sunget op mod en herlig nattehimmel, og under sangen bevægede en smuk kvinde sig rundt om kongen /tårnet. Der er tale om den samme danserinde, som i det gamle regimes regi gav den som luderer med den runde skive med de store røde læber. Her var der i princippet tale om samme runde skive, men i denne version var den ene side en solskive, den anden en nattehimmel med en måne. Det svarer perfekt til indholdet af kongens hymne. Det mest interessante var dog, at kvinden i stedet for at slange sig obscønt hen over scenen traverserede den på tåspidserne. Det gjorde hun de tre-fire gange hun krydsede scenen, og meningen var helt klart, at revolutionen langt fra er solidt plantet på fødderne. Det er en kolos på lurfødder – eller i denne tolkning, en yndefuld kvinde på tåspidser.

Glass og hans librettister har tilsluttet sig den opfattelse, som i dag dog er opgivet, at Akhnatons solhymne skulle være den direkte inspiration for Davids 104. salme. Og når Akhnaton har afsluttet sin sang, synges denne salme derfor af koret på samme melodi som hymnen. I Antwerpen fik overgangen en helt speciel udformning. Akhnaton kom ned fra sit tårn og ventede tilsyneladende at finde en begejstret tilhørerskare. Men nej, der var ingen, og han så synligt bedrøvet og uforstående ud. Så lød dog i det fjerne den blide klang af Davids-salme-versionen af hymnen, og hans ansigt lyste op i glæde og stolthed. Hans plads i historien var sikret.

Begyndelsen til undergangen fornemmes først og fremmest gennem de tiltagende faresignaler i den

musik, der skildrer kongens familieliv. I denne scene (III,1) var dekorationen præget af et smukt bagtæppe, der simpelthen var den farvelagte og forstørrede version af Akhnatons kunstværk fra "Byen og dansen". Her så vi hans fagre verden, der dog kun befolkes af hans seks graciøse døtre og hans kone. Alle i smukke kostumer, der var som taget ud af en billedbog af Carl Larsson – illustrationer til eventyr. Kvinderne og ham selv i guldindvirkede klæder med løv i håret. Til forskel fra Stuttgart-versionen var familieidyllen dog ikke upåvirket af rapporterne om, hvad der skete uden for deres verden. Akhnaton blev stærkt foruroliget, og da to af hans døtre ville genoptage den ordløse sangs familieidyl, verfede han dem til side.

Hans opmærksomhed på verden uden for Amarna kommer dog for sent. Mens Ay, Horemheb og ypperstepræsten i undergangsscenen (III,2) mesede et "Alt er tabt"-brev fra en syrisk småkonge, stormede deres folk på videoen kongepaladset og dræbte Akhnatons døtre. Videoen skildrer her modreformationen præcist så brutalt, som vi blev præsenteret for Akhnatons revolution. Katastrofen er indtruffet, men det bliver værre endnu. Akhnaton skal nemlig lide den tort (III,3) at blive bekendt med, at hans værk skal blive til ruiner og at den gamle orden vil vende tilbage.

Den centrale handling udspiller sig her på lærredet, hvor vi ser den knælende skriver/Akhnaton i færd med at fremsige indholdet af Tutankhamons restaureringsstele. Bag ved ham står tre mand i IS attitude med et sværd klart til hug. Man venter faktisk at se ham få halsen skåret over, når han er færdig med at gøre rede for sin kovending. Tekstens ord om, hvorledes Amon nu er blevet stillet tilfreds med firedobbelte indkomster, ædle stene osv., fremstønnes hulkende. Ydmygelsen er så fuldendt, at vogterne efter endt forestilling forlader den knuste og sønderknuste Akhnaton. Herefter træder en "astronauttype" ind på scenen, og viser sig ikke blot ved sin rumdragt, men også ved sin mission, at være en repræsentant for fremtiden. I hånden holder han en pakke, som han tager med ind i tårnet, og dermed ind i den video, der viser os, hvad der nu skal ske. Den skrækslagne konge venter at blive henrettet, men får i stedet pakken, som han efter nogen tøven og efter astronautens bortgang åbner. For ham – og for publikum – viser sig der en Guide til Ægypten. Hele salen grinede lidt, da man på

Kostumetegning af Walter van Beirendonck.

Fra <http://brankopopovic.blogspot.nl/2015/02/akhnaton-by-philip-glass-costumes.html>

omslaget kunne genkende, hvad der må være den belgiske standard-rejsefører til Ægypten, og kongen kan nu i den læse det tyvende århundredes beskrivelse af Amarna, der engang skulle være kernen i hans utopi, men som nu er en ruinhob – tilmed i meget dårlig forfatning. Og så bryder han helt sammen. Og for publikum i teatret venter der nu kun den katastrofale epilog.

I denne (III,4), der i Glass' konception skulle skildre Amenhoteps III's rejse til himlen, møder vi i Antwerpen i stedet først Akhnaton, Teje og Nefertiti. De

synger ikke, men slæber hver især rundt på en stor plastiktaske à la IKEAs store blågule. De undersøger næsten stjålet taskernes indhold, der viser sig at være levn(inger) af deres tøj og ejendele. Akhnaton holder således en sko ind til sig selv. Meningen er klar. Det er gammelt værdiløst ragelse på samme måde som resterne af deres fordums hjem og by er – gamle forfaldne ruiner. Og for at fuldbyrde utopiens endeligt kommer nu hele rotte- og luder-galleriet af personer ind og indtager scenen med deres sædvanlige plattenslageri, pushervirksomhed, hor og diffuse kønsroller. Utopier virkeliggøres kun gennem vold – og ødelægges ligeledes ved vold. Sådan er budskabet fra Antwerpen.

Det musikalske

På det musikalske område kunne der være meget at berette, men musik skal jo høres. Lad mig derfor slutte med en enkelt observation. Det mest forbløffende ved opførelsen var nemlig, at Glass har ominstrumenteret værket. Dvs. det er jo muligt, endog sandsynligt, at anvendelsen af strygere i stedet for synthesizer er det originale, og at strygerstemmerne var færdigkomponeret med henblik på den oprindelse opførelse i Stuttgart, hvor de imidlertid ikke kunne anvendes på grund af operahusets ombygning. Hvorom alting er, i Antwerpen var der strygere, og det var en klar forbedring. Med strygernes blev det muligt at høre ting og sager, som ikke kommer frem i indspilningen af operaen, så alt i alt var opførelsen også rent musikalsk en kæmpeoplevelse.

De foregår stadig, de illegale udgravninger. Arkæologiske lokaliteter rundt omkring i landet er fortsat i fare for ødelæggelser, når moderne bebyggelser rykker tættere og tættere på. Og selvom myndighederne i Ægypten ikke decideret ser passivt til, har de svært ved at følge med. Strømmen af dårlige nyheder er dog aftaget en smule i det sidste knapt halve år, og flere og flere vælger igen Ægypten som feriedestination. Det er gode nyheder for både turister og ikke mindst lokalbefolkningen, der er afhængig af turismen. Samtidig er de fleste arkæologiske projekter og udgravningshold tilbage i fulde omdrejninger igen, og der bliver gjort nærmest ugentlige, hvis ikke daglige, fund af både stort og småt over hele Ægypten.

FUND & FORSKNING

Alexandria

Efter at illegale udgravere havde lokaliseret en begravningsplads fra græsk-romersk tid under et hus, sendte antikvitetminister Mamdouh el-Damaty straks et hold rigtige arkæologer til stedet for at fortsætte udgravningen på professionel vis. De kriminelle blev grebet på fersk gerning med spaderne i jorden og bl.a. et stort antal keramiske genstande og intet mindre end 18 glasflasker fra græsk-romersk tid i hænderne.

<http://english.ahram.org.eg/News/120807.aspx>

Lagt på nettet 20. januar 2015

Taposiris Magna

Kathleen Martinez fra den Dominikanske Republik, der for nogle år siden blev kendt som en af Zahi Hawass' protegéer, har i Taposiris Magna vest for Alexandria fundet en kalkstensstele

med indskrifter skrevet med hieroglyfer og på demotisk. Stelen måler 105 x 65 x 18 cm og bærer navnene Ptolemæus IV, hans dronning Arsinoe III, hans søn Ptolemæus V og dennes søster-hustru Kleopatra I.

<http://www.sciencesetavenir.fr/archeo-paleo/20150220.OBS3022/une-stele-contemporaine-de-la-pierre-de-rosette-decouverte-en-egypte.html>

Lagt på nettet 21. februar 2015

Tell Habuwa v. Ismailiya Herskerens Mure

Under udgravninger i Tell Habuwa tæt på det sted, hvor arbejdet på den nye Suez-kanal foregår, har arkæologer med Mohamed Abdel-Maqoud i spidsen fundet resterne af et fæstningsværk, der stammer fra Mellemste Rige. Det drejer sig om "Herskerens Mure", som man hidtil kun har kendt til fra dokumenter fra den tid, herunder fortællingen om Sinuhe. I den historie hører vi, hvor besværligt det var for Sinuhe at flygte ud af Ægypten, fordi det var et stort og stærkt befæstet anlæg. Murene består af en række fæstninger, der er konstrueret af soltørrede lersten med forsvarsgrofter og barrikader for at modstå angreb fra øst. Fire af de netop fundne fæstninger dateres til 18. og 19. dynasti, mens andre stammer fra Hyksos-perioden. Alle er udstyret med installationer for at undgå oversvømmelser fra både Nilen og Middelhavet.

<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/40/120225/Heritage/Ancient-Egypt/Ancient-AlAmir-Wall-uneearthed-in-Ismailiya.aspx>

Lagt på nettet 13. januar 2015

"Herskerens Mure". Fra nettet.

Nyfundet grav fra Sakkara. Fra nettet.

Sakkara

Nye grave

Arkæologer fra IFAO under ledelse af Vassil Dobrev har fundet to mastaba-grave med særdeles velbevarede, farverige udsmykning fra det 6. dynasti i Tabit el-Geish det sydlige Sakkara. De tilhører to præster ved navn Ankhti og Sabi. Begge var plyndrede, men der blev dog fundet skeletrester og nogle kalcitkar på gulvet af skakter henh. 12 og 6 m under overfladen. Udsmykningen i gravkapellet viser offerlister og et bredt udvalg af gravgaver (mange forskellige beholdere samt kasser og poser mm). (LM)

Presse med fotos:

<http://luxortimesmagazine.blogspot.nl/2015/04/french-archaeologists-uneearth-two-old.html>

Lagt på nettet 2. april

IFAOs hjemmeside om Tabit el-Geish (på engelsk): <http://www.ifao.egnet.net/archeologie/tabbet-al-guech/#en>

Abusir

En ukendt dronning

Tjekkiske arkæologer under ledelse af Miroslav Barta har i Abusir fundet en grav fra Gamle Rige, som tilskrives en hidtil ukendt dronning, Khentkhaus III. Graven ligger på en lille begravningsplads sydøst for Neferefras pyramidekompleks (5. dynasti, ca. 2448-2421 f. Kr.). Arkæologerne mener derfor, at Khentkhaus III kan være Neferefras dronning. Det fremgår af indskrifter i graven, at Khentkhaus III var "kongens hustru" og "kongens moder". Salima Ikram fra American University i Cairo udtaler, at disse indskrifter understøtter den viden man allerede har om, at højtstående kvinder i

Service fra graven. Fra nettet.

Gamle Rige nød betydelig magt og prestige.

Der blev fundet 23 kalkitkrukker, fire kobbergenstande og andet udstyr i graven, og samlet set åbner opdagelsen for en hidtil ukendt del af 5. dynasti, hvilket kan lede til fremtidige studier af bl.a. familieforholdene i den kongelige familie.

Arkitektonisk ligner graven de øvrige gravanlæg på denne begravelsesplads: Den øverste del består af en mastaba og et lille offerkapel, og ved bunden af en skakt ligger selve gravkammeret.

<http://luxortimesmagazine.blogspot.nl/2015/01/4500-years-old-tomb-of-unknown-ancient.html?view=flipcard>
Lagt på nettet 4. januar 2015

<http://www.dailynewsegypt.com/2015/02/18/details-lost-ancient-egyptian-queens-tomb-emerge/>
Lagt på nettet 18. februar 2015

Dahshur

Stor have ved Knæpyramiden

Dahshur-området syd for Cairo var militærzone indtil 1996, og det krævede særlig tilladelse at besøge området. Pyramiderne, der bl.a. tæller Snofrus Knæpyramide og Den Røde Pyramide, der også tilskrives Snofru, samt flere pyramider fra 12. og 13. dynasti, blev undersøgt allerede i 1950'erne af Ahmed Fakhri og senere af Rainer Stadelmann.

Siden 2010 har arkæologer fra Det Tyske Institut i Cairo imidlertid på ny undersøgt området, særligt nord for

Knæpyramidens daltempel, hvor Fakhri i sin tid opdagede en bygning, han daterede til Mellemste Rige. Stadelmann mente dog, at bygningen, der senere er sandet til igen, kunne have været en lagerbygning tilknyttet daltempel.

I 2012 genundersøgte det tyske hold bygningen ved hjælp af moderne metoder og kunne fastslå, at den dels var ældre end daltempel, dels større end først antaget. Lederen af projektet, Felix Arnold, fortæller, at man har forsøgt at samle så meget materiale som muligt for at kunne bestemme bygningens udseende, funktion og datering og i øvrigt få en bedre forståelse for hele landskabet.

Efter at have fjernet 15 cm sand opdagede arkæologerne ikke bare Fakhris oprindelige bygning, men også resterne af en stor have, som engang havde mere end 340 træer arrangeret i lange parallelle rækker omgivet af en 5 m tyk mur. På den vestlige side fandt man fire rækker med 26 gruber, som har en diameter på mellem 50 og 100 cm med tilstødende vandingskanaler. Mellemrummene mellem hullerne var dækket af et tyndt lag jord, hvor der har vokset mindre planter. I havens østlige område fandt man også spor af gruber, men ikke nær så mange. Midt i haven findes et område omkring 150 m langt, som ikke har haft nogen beplantning. De få

bevarede rodrester viser, at træerne bestod af palmetræer, sykomore og cypresser. Det er første gang, man har fundet cypresser i Ægypten, og man forestiller sig, at de kan have været importeret fra Syrien. Alle træer blev udplantet, da de var et til to år gamle, og er altså sået og sat et andet sted og senere transporteret til Dahshur. Da Nilen ikke når til Dahshur, har man været nødt til at kunstvande hver dag, selvom det måske har regnet mere end gang end det gør i dag i området.

Den sydlige del af haven ligger ca. én meter højere end den nordlige, og det var her, den bygning, som Fakhri fandt, var bygget. Der er ikke meget tilbage af bygningen, kun få spor af fundamentet, der er lagt direkte på ørkenoverfladen. Bygningen var omgivet af en massiv mur, der var 5 m tyk, 80,5 m lang på nord-sydsiden og 55,8 m lang på øst-vestsiden. Mure med så store dimensioner blev kun bygget til konger og kendes fra tidligt dynastiske grave i Abydos. Arkæologerne har endnu ikke lokaliseret indgangen til bygningen, men foreløbige studier tyder på, at der var mindst to indgange: én nær den østlige sides sydlige ende og en anden midt på sydsiden.

Den sydlige del af bygningen består af tre rum, hvoraf det nordligste også har en åben gård. Langs med væggene i rummene findes fordybninger til at sætte offerkrukker i, og i et af rummene

Haven i Dahshur.
Fra nettet.

findes en fordybning i midten, som kan have fungeret som et sted til rituel ren-selse. Mens bygningen var i brug, blev den restaureret og ombygget. Der er bl.a. tilføjet en ekstra længe mod vest, som har givet hele bygningen en firkan-tet grundplan. Udbygningen blev lagt henover en del af haven.

Det er uklart, hvad komplekset har været brugt til. De tyske forskere mener dog, at det blev rejst og brugt, mens kongen levede. Desuden er der tale om en midlertidig bygning, idet træerne ikke nåede at vokse sig store. Den har måske kun været i brug i fem år. For-skerne foreslår, at den kan være et tem-pel til afholdelse af særlige festivaller eller ceremonier for den levende konge, eller at den er en forløber for dal-templet, der blev bygget senere. At grundplanerne af daltemplet og den mystiske bygning ikke stemmer over-ens, taler imidlertid imod denne teori.

Selv om bygningens specifikke funk-tion er uafklaret, mener de tyske for-skere, at der nok skal ændres i ideerne om hvilke funktioner et pyramidekom-pleks havde, især i forhold til dal-templet. Den arkitektoniske udform-ning og den store have er en nyska-belse. Der kan dog have været lignende anlæg ved andre daltempler, som endnu ikke er kommet for dagens lys.
<http://weekly.ahram.org.eg/News/10244/47/All-change-at-the-Valley-Temple.aspx>
 Lagt på nettet 22. januar 2015

Luxor, Østbredden **Lille sfinks i Karnak**

Arkæologer fra Centre franco-égyptien d'études des temples de Karnak (CFE-ETK) fandt i slutningen af 2014 en lille løvesfinks (50 x 20 x 30 cm) i fin stand i en cachette ved Ptah-templet i Kar-naktemplet. På hjemmesiden, der er angivet nedenfor, findes bl.a. en film med sfinxen, mens den stadig er *in situ* i cachetten.

<http://www.cfeetk.cnrs.fr/index.php?page=sphinx-decouvert-au-temple-de-ptah>
 Lagt på nettet 9. december 2014

Statuetter i Karnak

I forlængelse af fundet af den lille sfinks beskrevet ovenfor ledte yderligere un-der søgelser til, at arkæologerne fra CFEETK opdagede endnu en cachette med 23 statuetter samt andre genstande øst for Ptah-templet i Karnak. Genstan-dene er i visse tilfælde fragmenterede og ødelagte og stammer efter al sand-synlighed fra Sentiden eller Tredje Mel-lemtid. Denne type statuette-depot er usædvanlig, både hvad angår kvantitet og kvalitet af de fundne genstande, der består af i alt 38 genstande i kalksten, gråvakke, en kobberlegering og fritte, undertiden belagt med guld. De fleste statuetter forestiller Osiris, men der er også statuetter eller fragmenter af sta-tuetter af bavianer, gudinden Mut, gud-inden Bastet, Imhotep samt statuette-fragmenter af kunstige skæg, hovedbe-klædninger m.v. Dertil kommer en lille stele med navnet Ptah og en sfinks. Fundet er udgravet og dokumenteret ved hjælp af den allernyeste teknologi, og CFEETKs forskere skal nu i gang med at undersøge og konservere alle genstandene.
<http://www.cfeetk.cnrs.fr/uk/index.php?page=decouverte-decembre-2014-ptah>
<http://www2.cnrs.fr/presse/communiqu/3939.htm>
<http://www.cfeetk.cnrs.fr/uk/index.php?page=decouverte-de-38-temple-de-ptah>
 Lagt på nettet 15. december 2014 og 2. marts 2015

Luxor, Vestbredden

Kiste fundet i Asasif

Under restaureringen af Amenhotep Huys grav i Asasif* fandt spanske og ægyptiske arkæologer en sarkofag, der menes at tilhøre en af Amons sangere. Sarkofagen er velbevaret og indeholder en mumie svøbt i linned og med maske. Indtil videre er navnet på den døde ikke blevet afsløret, men sarkofagen dateres til Tredje Mellemtid. Sarkofagen er af træ og dekoreret med scener af ægyptiske guder, herunder Thoth, Anubis, Osiris, Isis og de fire Horussønner. Teksterne på sarkofagen er ved at blive undersøgt for at kunne identificere den afdøde.
<http://english.ahram.org.eg/News/117458.aspx>

Lagt på nettet 8. december 2014

*Denne Amenhotep, kaldet Huy, var vesir i de sidste år af Amenhotep III's regering. Han kendes bl.a. fra sine hovedløse skriverstatuer i Cairomuseet og British Museum. Hans temmelig øde-lagte thebanske grav blev identificeret i 1978 i Asasif, ikke så langt fra den sam-tidige forvalter Kheruefs grav (TT 192). Den har fået betegnelsen AT 28 (Asasif Tomb 28), ikke at forveksle med den gængse TT-nummerering af de tidligere kendte grave. Siden 2009 har arkæologer fra Instituto di Estudios del Antiguo Egipto i Madrid udgravet graven og det tilstødende område. (LM)
 En artikel om vesiren og hans grav kan læses og downloades her:

Huys ødelagte grav. Fra nettet.

<https://www.academia.edu/8290942/s.181-199> (på engelsk).

Nye thebanske grave

I marts kom der få dage efter hinanden nyheder om to privatgrave fra midt 18. dynasti fundet i den gård, som de deler med TT 110. Begge fund blev gjort under rydning af gården af American Research Center in Egypt under ledelse af John Shearman og i samarbejde med ægyptiske kolleger, uddannet af ARCE. Den åbne gård, der oprindeligt blev anlagt foran TT 110, var sandet til, og indgangen til graven gik gennem TT 42. Det var under oprydning af gården, at de nye opdagelser blev gjort. Den første grav, lokaliseret d. 3. marts, tilhører Amons dørvogter, Amenhotep, kaldet Rebiu(?), og hans hustru Satamon ("Amon" blev udraderet i Amarnatiden). Graven er fyldt med brokker, og kun en del af vægudsmykningen er synlig på pressebillederne. Den er T-formet med en lille, ufuldendt niche for enden af det inderste rum. En scene viser ifgl. ARCE "ofring foran en gudinde, der ammer et kongebarn*". Den ene endevæg viser en bemalet granitstele med hulkel, flankeret af ofring til ejerne ("sønnen" er hugget ud, måske fordi han var klædt som *sem-præst*?) Den tilstødende væg har en ikke så hyppig scene med kornmaling, æltning af dej med fødderne og både runde og kegleformede brød sat til hævnning, mens væggen overfor afbilder gæstebuddet. Den modsatte endevæg er prydet af en stele med buet overkant. På den ene tilstødende væg skimtes en fiske- og fuglefangstscene. I det inderste rum med nichen ses tv en offerscene og th begravelsesprocession til Osiris og, nedenunder, Hathor, Vestens gudinde. Den nederste del af væggen th er gennembrudt af en senere åbning til et siderum med gravskakt. Bagvæggen synes at afbilde den afdøde(?), der ofrer til Osiris (og enten Hathor eller Anubis på den modsatte side).

<http://www.arce.org/news/2015/03/u153/new-tomb-discovery-east-of-tt110>

Begravelsesprocession i Amenhoteps grav. Fra *Mail Online*, 13. marts 2015 (Ministry of Antiquities).

* Jf. bemærkningerne om ammer i thebanske grave ovenfor s. 25-29.

Den anden grav blev fundet lige syd for d. 10. marts af de samme arkæologer. Den blev udført til Amons dørvogter Samut og hans hustru, Takhaat. Den T-formede grav består af en tværhal og ufuldendte sidekamre med gravskakter. Den blev plyndret for sit indhold i oldtiden, og indskrifterne blev vandaliseret i Amarna-tiden, hvor Amons navn blev hugget ud (begge de to grave har stået åbne). Væggene i forhallen er udsmykket med det gængse repertoire: en fin, men noget stiliseret gæstebudsscene i tre registre med to musikere, der spiller henh. harpe og lut og kvinder, der klapper i hænderne; en søn (også Amon-dørvogter, navnet blankt) og en datter(?), der ofrer til gravejerparret. På den modstående væg ses en lignende scene. På den ene endevæg er også her malet en lyserød granitstele flankeret af offer- og slagtescener med gravejerparret, hvor sønnens navn er udeladt og hans billede hugget ud, ligesom i den foregående grav. Loftet er også her smykket med geometrisk mønster, der kan være inspireret af ægæiske tekstiler.

Ingen af de to gravejere kendes andetsteds fra (der foreligger f.eks. ingen matchende gravkegler). De har været kolleger, idet de begge har været dørvogtere i et af Amons templer på om-

trent samme tid – af stilistiske årsager kan gravene siges at være blevet udsmykket under Tuthmosis III-Amenhotep II. (LM)
<http://luxortimesmagazine.blogspot.nl/2015/03/arce-team-is-on-fire-second-18th.html>

TT A 10 genopdaget

Den spanske ekspedition på vestbredden, "Proyecto Djehuty", ledet af José Maria Galan, fandt i foråret en af de "forsvundne" grave, som var emnet for min PhD-afhandling i Cambridge i 1986. Tidligere har bl. a. japanske arkæologer lokaliseret nogle af disse forsvundne grave, der var kendt af de tidlige rejsende, men som senere gik i glemmebogen, dels fordi deres udsmykning blev ødelagt, dels fordi de forsvandt under sand, grus og andet affald. Endnu en af disse grave er nu blevet lokaliseret af den spanske ekspedition. Det drejer sig om en grav tilhørende Djehutynefer, der var skatmester under Tuthmosis III. I min omtale af graven i 80'erne var jeg usikker på, om den hørte til i min sammenhæng, da jeg udelukkende tog mig af grave med bemalet udsmykning, ikke relief, og der forelå ingen oplysninger om vægudsmykningens art, da de tidlige rejsende var tavse derom: "Fremtidige udgravninger vil vise, om graven bør have en plads i denne bog." En opfølgende forespørgsel hos José Maria

Galan (22.5. 2015) synes at bekræfte, at graven faktisk hører til i min afhandling, da den er udhugget i en klippe, der ikke egner sig til at hugge relieffer i og derfor må have haft bemalet udsmykning på et lag af stuk eller lerpuds. Indtil nu foreligger der dog stadig intet om denne udsmykning. (LM)

L. Manniche, *A Study of Certain 18th Dynasty Monuments in the Theban Necropolis*, London 1988, s. 50.

Lagt på EEF 22. maj 2015

Karomamas grav

Franske arkæologer fra Mission Archéologique Française de Thèbes-Ouest (MAFTO) har i deres 26. sæson i Ramesseum genfundet Karomamas grav, som blev lokaliseret og plyndret allerede i 1845, da Karl Lepsius købte to kanopekrukker og ni *shabti*'er med Karomamas navn og fik at vide, at de stammede fra en skaktgrav i Ramesseum. Karomama levede i det 22. dynasti og var "Amons guddommelige tilbederske" og er formodentlig identisk med den Karomama hvis statuette står på Louvre (der kendes flere kvinder med det navn). 50 år efter Lepsius publicerede James Quibell en *shabti*, der også bar hendes navn, og som også var fundet i Ramesseum. Der har derfor aldrig hersket tvivl om, at graven måtte befinde sig netop i Ramesseum, men hidtil har man altså ikke kunnet lokalisere den. Det er nu lykkedes for MAFTO, der oplyser, at graven består af en 5 m dyb skakt og et gravkammer, og at der bl.a. er fundet 30 fragmenter af *shabti*'er, der bærer Karomamas navn. Det er dog indtil videre kun indgangen til graven, der er udgravet, og der kan derfor komme andre ting for dagen, når sæsonen går i gang igen. <http://www.mafto.fr/2014/12/lost-and-found-the-tomb-of-the-divine-adoratrice-karomama-22nd-dynasty-brought-to-light-at-the-ramesseum/> Lagt på nettet forår 2015

Kolossalstatue af Amenhotep III

I ruinerne af Amenhotep III's tempel i Kom el-Hettan er der igen blevet rejst

en kolossalstatue af en gående Amenhotep III, og den står nu side om side med den makker, der blev rejst i marts 2014. Statuen, der væltede ved et jordskælv for mere end 3000 år siden, er 12,9 m høj og vejer i omegnen af 110 tons. De to statuer er de største i Ægypten, der forestiller en gående konge. Amenhotep III bærer den hvide krone, og i hver hånd holder han en papyrusrulle. Memnon-kolosserne, der står lige i nærheden, er 21 m høje, men viser kongen siddende. Statuen er fundet i mere end 100 fragmenter af forskellig størrelse, og den er blevet samlet af arkæologer og konservatorer under ledelse af Hourig Sourouzian. <http://www.theguardian.com/world/2014/dec/14/pharaoh-amenhotep-iii-statue-restored-luxor> Lagt på nettet 14. december 2014

Karomama i Louvre. Foto LM.

NETNYT

Nyt ægyptologisk tidsskrift på nettet
NeHeT. Revue numérique d'égyptologie, udgivet af Université Paris-Sorbonne og Université Libre de Bruxelles, er et nyt ægyptologisk tidsskrift, der kun udkommer elektronisk. Som vignetten afslører, betyder *nehet* "sykomo-retræ". Indtil videre er der udkommet to numre, der bl.a. indeholder artikler om felttog i Nubien i de første dynastier, jagt fra Gamle til Ny Rige og regeringsperioder i 25. dynasti. Der er flest artikler på fransk, men også nogle på engelsk, og de franske har et engelsk resumé. Tidsskriftet kan læses eller downloades gratis (nederst på den franske introduktionsside). http://www.sfe-egyptologie.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=149%3Aaccueil-nehet&catid=51%3Anehet&lang=fr

Ægypten og Sudan

British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan er et spændende, videnskabeligt, digitalt tidsskrift, der

gratis kan downloades. Initiativtager i 2002 var Nigel Strudwick (tidligere Cambridge og British Museum, siden 2006 Memphis, Tennessee), der var meget tidligt ude med at formidle gennem elektroniske medier (*Egyptology Resources* <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/er/> fra 1994). Artiklerne, hvoraf størstedelen er på engelsk, er forsynet med abstracts og flotte farveillustrationer. (LM) http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_journals/bmsaes.aspx

Amarnanyt

Husk at mange af resultaterne af Egypt Exploration Societys spændende arbejde i Amarna ligger på nettet og kan downloades. Det gælder *Horizon Newsletter* 1-15 (2006-2014), *Amarna Reports* I-III (1984-1986) og fire *Guide Books* til området. Det er næsten som at være der selv! (LM) http://www.amarnaproject.com/downloadable_resources.shtml

**Monumenter og stenbrud:
Gebel el-Silsilas arkæologi**
Maria Nilsson og John Ward

**Brikker til et puslespil:
En thebansk grav i Bankes-
samlingen i Kingston Lacy**
Lise Manniche

**"Mennesket" bag mennesket:
Det oldægyptiske *ka*-begreb**
Rune Nyord

Osiris er opstanden!
Lise Manniche

Akhnaton i Antwerpen
Paul John Frandsen